శ్రీరామ

—ఇయం—

సకలనిగమాగమ జ్యోతిస్తంత్రప్రవీణైః

శ్రీమద్భిః కళత్తూరి-రాఘవాచార్య సుధీవరైర్విరచితా

భారద్వాజ్ఞానువీయాఖ్యా

శిక్షావ్యాఖ్యా

శ్రీకాళహస్తిస్థితమురారి వెంకటసుబ్రహ్మణ్యేన

ప్రచురితా

చెన్నపుర్యాం:

వె. నా. జూబ్లీముద్రాక్షరశాలాయాం

ముద్రితా విజయతేతరాం.

మొదటికూర్పు, ౧౦౦౦ - కాపీలు.

1893.

శుద్ధపత్రిక.

పుట.	పంక్తి.	అపరిశుద్ధం.	పరిశుద్ధం.
౧	౬	విధిః	విధిం
౭	౨౬	ర్థసం	ర్ధసం
౯	౭	ఇత్యే	ఇత్యేషాం
,,	౯	షాంచతు	చతు
	౧౩	ఏ—ఏ	ఎ—ఎ
	౧౮	హెూత్లా	హూత్వా
౧౨	౬	ఇకార్గో	ఇకారో
	౮	గృహితా	గృహీతా
	౧౮	తాన	తాని
౨౬	౪	వాచచ	వాచ
౩౪	౧౬	ఆ ।	ఆఀ ।
	౧౮	అన్యేనునా	అన్యేనా
౩౭	౧	వసునుం	వసుంసూ
		నూం	నుం
౩౮	౫	వన్దిరే	వన్ద్రిరే
౩౯	౧	్యబుకా	బుకా
		రస	రస్య
౪౧	౨౨	అంతరా	అంతర్బా
౪౨	౧౦	తథాష్ట	తథా
౪౯	౭	వర్ణాభి	వర్ణాభి
,,	౧౧	మపద్యతె	మాపద్యతె
౫౦	౨౨	మస్తాతి	మస్తతి
౫౧	౬	స్సోస్పాణ	స్సోస్మాణ
,,	౧౪	ఖయాయా	ఖయాం
౫౨	౭	త్తేవ	త్తైవ

పుట.	పంక్తి.	అపరిశుద్ధం.	పరిశుద్ధం.
౫౩	౬	మయత్వాత్	మయత్వాత్
,,	౮	తారణం	కారణం
౫౫	౧౫	స్వరతం	స్వరితం
౫౬	౧౫	స్వరిపః	స్వరితః
౫౭	౧౪	ద్విదీయా	ద్వితీయా
	౧౫	త్రై)శ్చ	త్రైశ్చ
౫౮	౧౧	మిపని	మిప
౬౦	౧	స్వార	సార్వ
	౧౪	కైక యటః.	కైయటః.

శ్రీగురుభ్యోనమః.

శిక్షాభాష్యే *ప్రథమఃఖండః.

హరిః ఓం.

శ్లో॥ అక్షరంబ్రహ్మవాగ్బీజ మహర్దివముపాస్మహే ।
వ్యాహృతీశ్చైవగాయత్రీం సావిత్రీంచసరస్వతీం ॥
ఛందఃపాదంకల్పహస్తం వేదంవ్యాకరణాననం ।
శిక్షానసంజ్యోతిషాక్షం నిరుక్తశ్రవణంనుమః ॥
అంగానాంప్రథమాంశిక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామోయథామతి।
హస్తామలకవద్యత్ర వాచ ఉచ్చారణేవిధిః ॥

కేయంశిక్షానామ । యామిదానీంవ్యాచిఖ్యాసథ ॥ శిక్ష్యతే ఉపాదీయతే వాగుచ్చారణమనయేతిశిక్షా ॥ వేదాంగవిశేషః । కరోశ్చహలఇత్యాకారః కరణసాధనః । కథమిదంవిజ్ఞాయతే । ఆచార్యవచనాత్ । వక్ష్యతిహ్యాచార్యః । వాచఉచ్చారణే విధిమితి । శిక్షాఘ్రాణంతు వేదస్యేతిచ ॥

కస్యాః పునర్వాచ ఉచ్చారణం లౌకిక్యా వైదిక్యాశ్చ । లౌకికీ తావత్ । గౌరశ్వః పురుషోహస్తీ శకునర్మృగఇతి । వైదికీ ఖల్వపి ।

అగ్నిమీళేపురోహితం । ఇషేత్వోర్జేత్వా । అగ్నఆయాహి వీతయే । శన్నోదేవీరభిష్టయే ఇతి ॥

అథకిమస్త్యస్యావాచఉచ్చారణేప్రమాణం । ఆహోస్విదాచార్యాణాం కేవలంసమయః ॥

అస్తీత్యాహ ॥ కిం ॥ బ్రాహ్మణేన నిష్కారణో ధర్మష్షడంగో వేదోధ్యేయో జ్ఞేయశ్చేతి॥ బ్రాహ్మణం॥ మంత్రబ్రాహ్మణాత్మకో వేదః ॥

మంత్రబ్రాహ్మణయోర్వేద ఇతిశ్రుతేః ॥ సచతుర్విధష్షడంగశ్చ । ఆథర్వ ణకాః ఖిల్వేవ మధీయతే । తత్రాపరాఋగ్వేదో యజుర్వేద స్సామవే దోథర్వవేద శ్శిక్షాకల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందో జ్యోతిషమితి ॥ ధర్మోగ్నిహోత్రాదిలక్షణః । బ్రాహ్మణేన ద్విజేన నిష్కారణః దృష్టఫలా కాంక్షారహితః ఇతి క్రియావిశేషణమేతత్ ॥ అధ్యేయః అధ్యేతవ్యః । జ్ఞేయః । జ్ఞాతవ్యశ్చ ॥

తస్య నియమానాహ కాత్యాయనః । శుచినాశుచాదేశే శూద్రప తితయో రసమక్షగ్ స్వాధ్యాయో ధ్యేతవ్య ఇతి । ఆపస్తంబశ్చ । శ్మశా నేసర్వతః శమ్యాప్రాసాత్ । శ్మశానవచ్ఛూద్ర పతితావితి ॥

సచోపాకృత్యైవాధ్యేతవ్యః । ఆహమనుః ॥ శ్రావణ్యాం ప్రౌష్ఠప ద్యాం వాప్యుపాకృత్య యథావిధి । యుక్తశ్ఛందాంస్యధీయీత మాసాన్వి ప్రోర్ధ పంచమానితి ॥

అంగానాంచ స్వరవిశేషమాహ వృద్ధకాత్యాయనః । తానఏవాం గోపాంగానామితి । తాన ఏకశ్రుతిః ॥ ఆచార్యస్త్వాహ । విభాషా భాషా యామితి । భాషానామాంగోపాంగ స్మృతీతిహాస పురాణాదిః । తత్రవి భాషా ఏకశ్రుతిః తదభావేచ త్రైస్వర్యమిత్యర్థః ॥

తత్రప్రథమం స్వవేదోధ్యేతవ్యః । స్వాధ్యాయోధ్యేతవ్య ఇతిశ్రుతేః । తతశ్చాన్యే యథాబలమధ్యేతవ్యాః ॥ వేదానధీత్యవేదౌవా వేదంవాపియ థాక్రమం । అవిప్లుత బ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావసేదితి । యాజ్ఞవ ల్క్యస్మరణాత్ ॥

అపితుసర్వాణ్యే వాంగాన్యధ్యేతవ్యాని । అన్యథార్థానవగమాత్ । నహ్యన్యతమస్మిన్నష్యనధీతే స్వాధ్యాయార్థశ్శక్యతే వగంతుం ॥

తేషాంమధ్యే శిక్షాప్రథమాధ్యేతవ్యా । శిక్షాకల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందోజ్యోతిష మిత్యానుపూర్వీ దర్శనాత్ । ననుచేయం శ్రుతి రపరవిద్యాం బోధయితుం ప్రవృత్తానత్వానుపూర్వీ మితిచేన్న ॥ అవిరు ద్ధత్వాత్ ॥ అవిరుద్ధాహీయమానుపూర్వీప్రమాణాంతరైఃశ్రుతితః ప్రతిపద్య మానాచతతో నహితవ్యాభవతి ॥

ప్రాథమ్యే మహాభాష్యవిరోధ ఇతిచేన్న ప్రథమప్రధానయోర్భేదాత్ । యద్యేవం శిక్షాప్రథమాభ్యుపగమ్యేత తర్హి మహాభాష్య విరోధః ప్రసజ్యేత । తత్రహ్యుక్తం ప్రధానంచ షట్స్వంగేషు వ్యాకరణమితి । నైషదోషః । ప్రథమ ప్రధానయోర్భేదాత్ । బ్రూమ్యతిఖలు భవాన్ వర్ణసామాన్యాచ్ఛుక్తిం దృష్ట్వారజతమితి భవతు నామప్రధానమేవ వ్యాకరణం స్వరసంస్కారాద్యర్థత్వాత్ నైతావతా ప్రథమం భవితు మర్హతి అప్రథమంచ ప్రధానం దృశ్యతే । యథాఽగ్నేయ పురోడాశాదిః బీజావాపాదిశ్చలోక వేదయోః । ప్రథమంచాప్రధానందృశ్యతే । యథాప్రయాజాదిః కర్షణాదిశ్చ । ఆహచైవంమహాభాష్యకారః । తస్యాదితఉదాత్త మితిసూత్రే । కిమర్థమత్ర వ్యాకరణే స్థానకరణనాదానుప్రదానాన్య నుపదిష్టానితిపృష్టః । వ్యాకరణం నామేయముత్తరావిద్యా సోఽసౌఛందశ్శాస్త్రేష్వభివినీత ఉపలభ్యాధిగంతుముత్సహతఇతి ఛందాంసిచశాస్త్రాణిచచ్ఛందశ్శాస్త్రాణి । ఛందాంసివేదాః శాస్త్రాణి శిక్షాదీని ॥

అపరఆహ ॥ కిమత్రవ్యాకరణం ప్రథమం ॥ ఆహోస్విచ్ఛిక్షాశాస్త్రమితి । కశ్చాత్రవిశేషః । వ్యాకరణం చేత్సవర్ణ సంజ్ఞానుపపత్తిః । యది వ్యాకరణం ప్రథమం । తర్హి సవర్ణ సంజ్ఞానోపపద్యతే । కుతః । స్థానకరణానుప్రదానానాంతత్రానుపదేశాత్ । నహిశిక్షామంతరేణ స్థానకరణానుప్రదానానిశక్యంతే విజ్ఞాతుం । శిక్షాచేత్ప్రత్యాహారార్థాప్రతీతిః । అథశిక్షాశాస్త్రం చేత్ప్రథమమిత్యుచ్యేత । తర్హి అజాదిప్రత్యాహారార్థాన ప్రతీయేరన్ । అచోఽస్పృష్టాయణస్త్వీషదిత్యాది । అన్యోన్యాశ్రయశ్చానయోర్భవతి । కయోః । శిక్షా వ్యాకరణయోః । అన్యోన్యాశ్రయాణిచ కార్యాణి నప్రకల్పంతే । యథా । నౌర్నావిబద్ధానేతరత్రాణాయ భవతి ॥

నైషదోషః । శిక్షాయాఏవ ప్రాథమ్యాత్ । శిక్షాశాస్త్రమేవ ప్రథమం । నతువ్యాకరణం । తతశ్చసర్వేదోషాస్సమూల ఘాతంహతాః ॥

ననుసవర్ణ సంజ్ఞానుపపత్తిమాత్రం పరిహృతం । నతుప్రత్యాహారార్థాప్రతీతిః । నచాన్యోన్యాశ్రయః । నైషదోషః । ప్రభుత్వాచ్ఛాస్త్రవత్త్వాచ్చ ॥

కస్యాయమన్యోన్యాశ్రయః । కిమాచార్యస్య । అహోస్విదన్యేష
వదాచార్యస్య । ప్రభుత్వాత్ । సహ్యంతరేణాపి ప్రత్యాహార
ప్రత్యేతుం ప్రయోక్తుంచ ప్రభవతి । యోహిప్రత్యాహారసూత్రంప్ర
నాప్యన్యేషాం । శాస్త్రవత్త్వాత్ । అస్తిహ్యస్మాకం ప్రత్యాహార
క్షరసమామ్నాయశ్చ ॥

ఆపేక్షికాణాంచాన్యతో గ్రహణాత్ । యత్రేతరాణి
శాస్త్రాంతరమపేక్షంతే । తత్రతావత్తతో గృహ్యతే । యావ
యథా । వ్యాకరణమర్థాంశేనిరుక్తమపేక్షతే ॥ అర్థమప్రతిం
సంస్కారానవధారణాత్ ॥ నహ్యర్థమప్రతియతశ్శక్యతే స్వరస
వవధారయితుం । అత్రాయమేవస్వరోఽత్రాయమేవసంస్కార ఇతి

ఆహచైవం యాస్కః ॥ అథాపీదమంతరేణ మంత్రేష్వ
యోనవిద్యతే । అర్థమప్రతియతోనాత్యంతం స్వరసంస్కారోద్దే
విద్యాస్థానం వ్యాకరణస్యకార్త్స్న్యమితి । కార్త్స్న్యం సాక
తీతిశేషః ॥

శిక్షాంచస్థానకరణానుప్రదానేషు । అన్యథా సవర్ణసంజ్ఞా
త్ । ఏవంశిక్షాపిప్రత్యాహారాంశేవ్యాకరణమపేక్షతే ॥ఇతి॥

అథకోఽసావస్య శాస్త్రస్యవిషయః । కింప్రయోజనం । క
ర్తి । యదర్థంశాస్త్రంప్రణీతమితి । వాగుచ్చారణం విషయః । వా
ణం చేత్సిద్ధం । ప్రవచనాత్ । ప్రవక్తాహ్యాచార్యస్సాధీయఏవబ్రు
కదాచిదసాధు । యదిశిష్యాణాంప్రమాదతోఽశక్తితోవాఽసా
త । తదాచపేటాంకరోతి । యావత్సాధీయోధీతే । తస్మాదనర్థ
శాస్త్రంశిక్షానామ ॥ నైవదోషః ॥ స్థానకరణాద్యవిజ్ఞానాత్ ॥ ం
వచనతస్సిద్ధంవాగుచ్చారణం । తథాపినజ్ఞాయతే । అస్మిన్ స్థానే
ణేనాయంవర్ణ ఉచ్చార్యత ఇతి । యావన్న విజ్ఞాయతే తావదప
స్వరతో వర్ణతశ్చ । తతశ్చయజమానస్య చాశాస్య మానస్య చా
ప్రత్యవాయః । ఏవంహివక్ష్యత్యాచార్యః । సవాగ్వజ్రో యజమా
స్త్రియథేంద్ర శత్రుస్స్వరతోపరాధాదితియజమానస్య । అనక్షర
ష్యమిత్యాశాస్య మానస్య । హస్తహీనంతు యోధీత ఇత్యాధ్యాతుః

ప్రయోజనాధికారిణౌ చ వ్యాఖ్యాతౌ । తత్ర ప్రత్యవాయనివృత్తిః బ్రహ్మప్రాప్తిశ్చ ప్రయోజనం ॥ అధిజిగాంసుః యియక్షమాణశ్చాధికారీతి । తయోరేవ ప్రత్యవాయాభిధానాత్ ॥

అపర ఆహ । ఉక్తోదాహరణః కశ్చిద్బహుగ్రంథధనో నరః । అశిక్షితశ్శిక్షకాణాం తు పాగ్నిరివశామ్యతి ॥ ౧౧ ॥ న భ్రాజతే సభాయాం స శిక్షకస్య సమీపతః । బ్రాహ్మణేషు సమేతేషు విద్వత్సు సుబహుష్వపి । బ్రహ్మోద్యే సంప్రవృత్తే యః శిక్షకస్స విరాజతే ॥ ఇతి ॥ బ్రహ్మోద్యే బ్రహ్మవాదే ॥ అథ కిమియం శిక్షా పాణినీయా । ఆహోస్విదపాణినీయా । కింకారణం సంధేహః ॥ పాణినీయా ప్రసిద్ధేస్స్వాధ్యేతౄణాం సమంతతః । అధ్యేతారః ఖల్వేవం సర్వత్ర వ్యవహరన్తి । పాణినీయాం శిక్షామధీమహ ఇతి ॥ అతోఽధ్యేతృప్రసిద్ధేరేషా శిక్షా పాణినీయా స్యాత్ ॥ అథవాఽపాణినీయా స్యాత్ పారోక్ష్యాన్నమసోఽపి చ । అథవా అపాణినీయా స్యాత్ ॥ కింకారణం ॥ పారోక్ష్యాత్ । పరోక్షనిర్దేశః ఖల్వపి దృశ్యతే । పాణినీయం మతం యథా । గోర్ధామైత్రత్వచక్షత ఇతి । పరోక్షనిర్దేశశ్చ వక్తురన్యత్వమవగమయతి । యథా దేవదత్తోఽధీతే పచత ఇతి ॥ నహి దేవదత్త ఏవైవం బ్రూతే ఉన్మత్తోఽపి । బ్రూతే తు అహమధ్యేష్యే పక్ష్యే ఇతి ॥

నైష దోషః ॥ పరోక్షనిర్దేశానామపి దర్శనాత్ ॥ యథా । రామ ఏవాహ । రామో ద్విర్నాభిభాషత ఇతి ॥ వాల్మీకిరేవాహ ॥ నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిరితి ॥

ఏవం తర్హి నమసః । నమోవచనాదేషాఽపాణినీయా భవతి । నమస్కారః ఖల్వపి దృశ్యతే ॥ తస్మై పాణినయే నమ ఇతి ॥ నమస్కారశ్చ వక్తురన్యత్వమవగమయతి ॥ యథా ॥

మహతే కురవే నమ ఇతి ॥ నహి కురురేవైవం బ్రూతే ఉన్మత్తోఽపి । బ్రూతే తు మహతే గురవే నమ ఇతి ॥

నైష దోషః ॥ అన్యకృతత్వాత్ । అన్యేన హ్యాచార్యాదిమే శ్లోకాః కృతాః । యత్ర నమస్కారో దృష్టః । యత్ర చ పారోక్ష్యం దృష్టం ॥

అథ తత్రభవాన్ కశ్చిత్పాణినీయః శిక్షాం ప్రవివక్షమాణ ఆహ శిష్యాన్ ప్రత్యధీతవతః ॥

శ్లో॥ అథశిక్షాం ప్రవక్ష్యామి పాణినీయంమతంయథా ।
శాస్త్రానుపూర్వంతద్విద్యాద్యథోక్తంలోకవేదయోరితి॥

ఏతావంతం కాలం సమాహితచిత్తాన్ శుశ్రూషమాణాంశ్చ బ్రహ్మచారిణో యుష్మాన్ పుత్రానివ సరహస్యం వేదమధ్యాపిపం । అథేదానీం శిక్షాం ప్రవక్ష్యామి అధ్యాపయిష్యామి ॥ తథాహ కైయటః ॥ తేన ప్రోక్తమితిసూత్రే । ప్రపూర్వో వచిః । ప్రకాశనేధ్యాపన రూపేవావర్తతే కరణేవేతి ।

కాంశిక్షాంప్రవక్ష్యసీత్యాహ ॥ పాణినీయంమతంయథేతి । పణినామకశ్చనఋషిః ॥ తస్యాపత్యం గోత్రంపాణినః । తస్యాపత్యం యువాపాణినిః॥ తస్యేదంపాణినీయంవ్యాకరణం॥ వృద్ధాచ్ఛః ॥ తద్యథా యేన ప్రకారేణయయా శిక్షయేత్యేతత్ ॥ మతంజ్ఞాతం భవతి ॥ కథంతన్మతంభవతి । ఇదమస్తితుల్యాస్యప్రయత్నంసవర్ణమితి ॥ తన్నవిజ్ఞాతం భవతి । కస్య కింస్థానంకః ప్రయత్న ఇతి । స్థానప్రయత్నయోస్తత్రానుపదేశాత్ । ఇదంచాస్తి॥ స్థానేంతరతమ ఇతి తన్నవిజ్ఞాతంభవతి । కస్యవర్ణస్య కోంతరతమ ఇతి । స్థానకరణ ప్రయత్నానుప్రదానానాం తత్రానుపదేశాత్ । ఇదంచాస్తితపరస్తత్కాలస్యేతి । తన్నవిజ్ఞాతం భవతి । కస్తత్కాల ఇతి కాలస్య తత్రానుపదేశాత్ । నసుచాయమస్తి కాలోపదేశః । ఊకాలోజ్ఝ్రస్వదీర్ఘప్లుత ఇతి । నాత్రకాల ఉపదిశ్యతే॥ కింతర్హి ॥ హ్రస్వాదిసంజ్ఞావిధానాయానూద్యతే । అత్రైస్తుఉపదిశ్యతే । స్థానకరణానుప్రదానకాలాది । తస్మాదనయా వ్యాకరణం విజ్ఞాతం భవతి ॥

కిమేతచ్ఛాస్త్రస్య బీజమిత్యాహ । శాస్త్రానుపూర్వం తద్విద్యాద్యథోక్తం లోకవేదయోరితి । లోకవేదయోస్సంబంధి వాగుచ్చారణం యథోక్తంతద్దేవశాస్త్రస్యానుకూలం పూర్వరూపం బీజంజానీయాత్। వేదయత్యపూర్వమగ్నిహోత్రాదికమితివేదః । తదర్థం లోకయత్యుపబృంహయతీతిలోకః ॥ స్మృత్యాదిః ॥

లోకగ్రహణానర్థక్యం వేదాంగత్వాత్ । లోకగ్రహణ మిదమనర్థకం । కింకారణం వేదాంగత్వాత్ । వేదస్య హీదమంగం శిక్షానామభవతి। నతులోకస్య । వక్ష్యత్యాచార్యః । శిక్షాఘ్రాణంతు వేదస్యేతి ॥ నైషదో

షః ॥ ఉభయార్థత్వాత్ । ఉభయార్థానిహ్యంగాని । వేదార్థాని లోకార్థా
నిచ । కథమిదం విజ్ఞాయతే । కల్పాదిషు విశిష్యవచనాత్ । కల్పేతావదు
క్తం। యంకామయేతస్వస్తి పునరాగచ్ఛేదితితమేతాభిరన్వీక్షేతస్వస్త్యేవపు
నరాగచ్ఛతీత్యయజ్ఞసంయుక్తః కల్పః । ఏవమనాహితాగ్నేరౌపాసనే ప్రవ
సథర్త్మాహోమశ్చేతి ॥

వ్యాకరణేచ ॥ విభాషాభాషాయాం । బహులంఛందసీతిచ ॥ మహా
భాష్యేచ । అథశబ్దానుశాసనం । కేషాంశబ్దానాం । లౌకికానాం వైది
కానాం చేతి ॥ నిరుక్తేచ । అథఇతి సత్వానాముపదేశః । గౌరశ్వః పురు
షోహస్తీతి ॥ ఛందసిచ ॥ అథలౌకికం । అత్రైష్టుభాచ్ఛయదార్షమితి ॥
ఏవమిహాప్యుక్తం ॥ యథోక్తం లోకవేదయోరితి ॥

కేచిత్తు శాస్త్రానుపూర్వ్యంతద్విద్యాదితి నయకారమధీయతే । తత్ర
యకారోపజనఆర్షః ॥ అపరఆహ ॥ శాస్త్రాణాం శిక్షాదీనామానుపూర్వ్యం
క్రమంతద్విద్యాత్ । కిం ॥ యథోక్తంలోకేవేదేచ । యథాచరణవ్యూహే
ముండకేచ । శిక్షాకల్పోవ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందోజ్యోతిషమితి ॥

శ్లో॥ ప్రసిద్ధమపిశబ్దార్థమవిజ్ఞాతమబుద్ధిభిః ।
పునర్వ్యక్తీకరిష్యామి వాచఉచ్చారణేవిధిం ॥ ౨ ॥

శబ్దేభ్యఇదం శబ్దార్థం । కింతత్ ॥ వాగుచ్చారణం । ఉచ్చారణేనహి
శబ్దా ఉపక్రియంతేప్రకాశ్యన్తే । వాచ ఉచ్చారణే విధిమితిచాకృష్యతే ।
తద్యద్యపి ప్రసిద్ధం ప్రవచన తస్సిద్ధం ॥ తథాప్యబుద్ధిభిః శిక్షాశాస్త్రే నభి
జ్ఞైరవిజ్ఞాతం । అస్మిన్స్థానే అనేనకరణేనాయం వర్ణ ఉచ్చార్యత ఇతి ।
యావచ్చన విజ్ఞాయతే తావదపరాధోస్త్యేవ । తతశ్చ యజమానాదీనాం
ప్రత్యవాయ ఇత్యయమర్థో దర్శితః ॥

కిమతఇత్యాహ ॥ పునర్వ్యక్తీకరిష్యామి । పునశ్శబ్దో హేతువచనః ।
యస్మాన్నవిజ్ఞాతం యతశ్చ ప్రత్యవాయః । తస్మాద్వాచ శ్చతుష్టయ్యాః
ఆధారకుండల్యాస్సకాశాద్వాయురూపేణోద్గమనముచ్చరణం తదను
మూలం కణ్ఠబుద్ధ్యాద్యర్థం సంయోజనాదిలక్షణం ఉచ్చారణం । తత్రయో

విధిః । విధీయతే నేనేతివిధిః । శిక్షాశాస్త్రం । తంవ్యక్తీకరిష్యామి । చ్వి ప్రత్యయో౽యమభూతతద్భావవచనః । ఆచార్యేణోప దిష్టోవిధిఃప్రవచనపరతంత్రస్య మమబుద్ధా వేతావంతంకాలం నిగూఢత్వా దవ్యక్తః । తమిదానీం వ్యక్తీకరిష్యామి । అధ్యాపయిష్యామీత్యేతత్ ॥

ఏతచ్ఛ్లోకద్వయం పాణినీయేనకేనచిదుక్తం వ్యాఖ్యాతం । అథాచార్యోక్తా శిక్షావ్యాఖ్యాయతే ॥

శ్లో॥ త్రిషష్టిశ్చతుష్షష్టిర్వా వర్ణాశ్శంభుమతేమతాః ।
ప్రాకృతేసంస్కృతేచాపిస్వయంప్రోక్తాస్స్వయంభువా ॥ ౩॥

త్రయశ్చషష్టిశ్చ త్రిషష్టిర్వర్ణాః ప్లుత ఌకారవర్జ మకారాదయః । అథవా చత్వారశ్చ షష్టిశ్చ చతుష్షష్టిః వర్ణాః ప్లుత ఌకారగ్రాహ మకారాదయః ॥ శంభునామతే అభిమతేమతాః జ్ఞాతాఃజ్ఞాయంత ఇత్యర్థః ॥ మతిబుద్ధీతి వర్తమానే కర్మణినిష్ఠా । క్వ ॥ సంస్కృతేప్రాకృతేచాపి । ప్రాకృతే సర్వప్రకృతి భూతేవేదే । సంస్కృతే లోకేచ । కిమర్థం శంభుగ్రహణం । ప్రశంసార్థం । కథం । కియదేతన్మాహా భాగ్యం ప్రాకృత సంస్కృత యోర్భవతి । యదేనయో శ్శంభునాపి మననమితి ॥

కథమిమేవర్ణామతాః । స్వయంప్రోక్తాః స్వయంభువా । స్వయమేవ మాతాపితృనిరపేక్షం భవతీతి స్వయంభూః । బ్రహ్మా । స్వయంభూ శ్చతురానన ఇత్యమరః । తేన ప్రోక్తాః ప్రకాశితాః కృతా ఇతివా ॥ ఉభయథాహ శౌనకః ॥ ఏకేవర్ణాఞ్ఛ్వతి కాన్హ కార్యానితి ॥ ఆహురితి శేషః ॥

భాషా౽గ్రహణ మననుశిష్యత్వా దేతావత్త్వ భావాచ్చ । అత్ర ప్రాకృత గ్రహణేన ప్రాకృతభాషా గ్రహీతుంనయుజ్యతే ॥ కింకారణం । అననుశిష్యత్వాత్ ॥ నహి వేదాంగాన్యాశాసతె అపభ్రంశా నహ్యనుశిష్ట ఇతి । ఏతావత్త్వాభావాచ్చ । ఏతావంతశ్చవర్ణానసంభవంతి ప్రాకృత భాషాయాం । యావంత ఉక్తాః త్రిషష్టిశ్చతుష్షష్టిర్వేతి । చత్వారింశ దేవహితత్రవర్ణాః ప్రాకృతశిక్షాయాముక్తాః । సిద్ధిః సంస్కృత శబ్దానాం

వేత్వంచాశదక్షరైః । ఋౡవర్ణావినైకారౌ కారాంభ్యాంచ దశస్వరాః ।
పావసంయుక్త ఇజౌ వినైవాన్యేహలోమతా ఇతి ॥

శ్లో॥ స్వరావింశతి రేకశ్చ స్పర్శానాంపంచవింశతిః ।
యాదయశ్చ స్మృతాహ్యష్టౌ చత్వారశ్చయమాః స్మృతాః ॥
అనుస్వారోవిసర్గశ్చᳲకᳲపౌచాపిపరాశ్రితౌ ।
దుస్పృష్టశ్చేతివిజ్ఞేయః ౡకారః ప్లుతఏవచ ॥౫॥

అచః స్వరాః తేచైకవింశతిః । కథం । అ – ఇ – ఉ – ఋ – ఇత్యే
తుర్ణాం ప్రత్యేకం హ్రస్వదీర్ఘప్లుతభేదాత్ ద్వాదశవర్ణాః । ఏ ఐ ఓ ఔ ఇతి
ంచతుర్ణాం సంధ్యక్షరాణాం ప్రత్యేకం దీర్ఘప్లుతభేదాదష్టౌ వర్ణాః హ్రస్వ
ౡకారఏకః । సంహత్యైకవింశతిః । ౡకారస్య దీర్ఘప్లుతౌ నస్తః । సం
్యక్షరాణాం హ్రస్వానసన్తి । లోకవేదయోరదర్శనాత్ । ననుచ సాత్య
ుగ్రిరాణాయనీయాః అర్ధమేకారమర్ధమోకారంచాధీయతే॥ సుజాతేఏశ్వ
ూనృతే। అధర్వో ఒద్రిభిస్సుతం। శుక్రంతె ఏన్యద్యజతంతె ఏన్యదితి ॥ నై
దోషః ॥ పార్షదకృతిరేషా తత్రభవతాం । నైవలోకే నాన్యస్మిన్వేదే
ర్ధ ఏకారోర్ధ ఒకారోవాస్తీతి పతంజలిః ॥ పార్షదకృతిః ప్రాతిశాఖ్య
థిరిత్యర్థః ॥ పార్షదకృతయశ్చ తత్తైిపసాధవో భవన్తి యాంశాఖాంప్ర
పార్షదం ప్రవృత్తం । ఏతేనాన్యేపివర్ణా వ్యాఖ్యాతాః యేపునరత్రాగ్ర
ంతాః ఋతిఋవాౡతి ౡవః హోత్ౡకారః హెూతౄకార ఇతి । అర్ధ
ృతీయమాత్రా ఏత్యేకే । ఈషత్స్పృష్టకరణా ఏత్యన్యే ఇతి కైయటః ॥
హ్యాతా సార్వత్రికాస్తః ॥

స్వరభక్తేస్త్వగ్రహణం స్వరసారూప్యాత్॥ కింకారణమత్ర స్వర
క్తిర్నగృహ్యతే॥ ధూర్షదంవసర్షదం । బర్హిషిమాదయధ్వమితి॥
్వరసారూప్యాత్ ॥ స్వరైస్సరూపాహి స్వరభక్తిః ॥ కైః ॥ ఋకారా
భిః । ఆహచ శౌనకః । రేఫాత్స్వరోపహితాద్వ్యంజనో దయాదృకార
ూపా స్వభక్తి రుత్తరా । పూర్వోత్తరస్వరసరూపతాంచేతిచ ॥

సంఖ్యానుపపత్తిః స్వరభూయస్త్వాత్ ॥ అత్యల్పమిదముచ్యతే ॥ స్వరావింశతి రేకశ్చేతి । భూయాంసోహి స్వరాః । ఉదాత్తాదిభేదాత్ । ఉదాత్తః । అనుదాత్తః । స్వరితః । ఇతి హ్రస్వస్త్రివిధః । ఏవందీర్ఘస్త్రివిధః । ఏవంప్లుతస్త్రివిధః । ఇత్యేవంనవభేదాభవంతి ॥ తేపునః ప్రత్యేకం ద్వివిధాః । అనునాసికాః అననునాసికాశ్చేతి । ఏవమష్టాదశభేదా ఏకైకస్య స్వరస్యభవంతి । సంధ్యక్షరాణాం ద్వాదశ । తేషాంహ్రస్వాభావాత్ ॥ ఌకారస్య షట్ తస్య దీర్ఘప్లుతయోరభావాత్ ॥ కించ ఉదాత్తతరానుదాత్త తరకంపైకశ్రుత్యాదిభేదాత్ పునః పరశ్శతాభవంతి ॥

నైషదోషః ॥ గుణానామ భేదకత్వాత్ । అభేదకాహి గుణాః । తద్యథా । గామానయేత్యుచ్యతే । నీలాంచానయతి । కృష్ణాంచ । నను చేదమపిదృశ్యతే । భేదకా గుణా ఇతి । తద్యథా ॥ నీలాంగామానయేత్యుచ్యతే । నీలామేవానయతినతురక్తాం।సత్యం ॥ స్వశబ్దేన నిర్దిష్టోగుణో భేదకోభవతి ॥ నానిర్దిష్టః ॥ నహిగామానయేత్యుక్తే నీలైవానీయతే రక్తైవ వా । తస్మాదేకవింశతిరేవ స్వరాః । ఉదాత్తాదయస్తు తేషాం గుణాః ॥

స్పర్శానాంపంచవింశతిః ॥ స్పర్శాఃపంచవింశతిరిత్యర్థః । కకారమారభ్యామకారాత్ స్పర్శాః । ద్వివిధాహి సంఖ్యాశబ్దాః । సంఖ్యామాత్రవాచకాః సంఖ్యేయవాచకాశ్చేతి తత్రసంఖ్యామాత్ర వాచకప్రయోగే షష్ఠీ స్పర్శానాం పంచవింశతిరితి । అన్యత్రప్రథమా । స్వరావింశతి రేకశ్చేతి ॥ యాదయస్తు స్మృతాహ్యష్టౌ । యరలవా ఇతి చత్వారోంతస్థాః శషసహా ఇతి చత్వార ఊష్మాణః ఇత్యష్టౌయాదయః ॥ స్మృతాఃస్వయంభువేతి శేషః ॥

చత్వారశ్చయమాఃస్మృతాః । స్పష్టం । అత్రాహ శౌనకః । స్పర్శాయమాననను నాసికాస్స్వాన్ పరేషుస్పర్శేష్వనునాసికేష్వితి । అననునాసికా స్పర్శాః యమాన్ స్వసదృశానాపద్యంత ఇత్యర్థః । పలిక్క్నీర్దివ్యవ్రతయోభవన్తి ॥ సఖ్ఖ్నస్సాక్షీభగోయథా ॥ అగ్గ్నిమీళేపురోహితం । ఘ్ఘ్నంతోవృత్రాణ్యప్రతి । ఇత్యుదాహరణాని ॥

చతుర్వచనా నుపపత్తిస్థ్సాని భేదాత్ కథమిద ముపపద్యతే । చత్వారోయమా ఇతి । వింశతిర్ద్వి యమాః । కింకారణం । స్థాని భేదాత్ । యావంతస్థానినః కకారాదయః తానద్భిర్యమైర్భవితవ్యం ॥

సిద్ధంతుసమానస్థానకరణత్వాత్ । సిద్ధమేతత్ । కథం ॥ సమానంహి స్థానంసర్వేషాంయమానాం । కిం । నాసికానామ॥ కరణంచసమానం । కిం । స్పృష్టంనామ ॥ ఏవమపి న సిధ్యతి । కింకారణం । సమానస్థానకరణత్వాదేవ । యదిసమానం స్థానకరణం తదాఏక ఏవయమో భవతి । నానేకః । కుతశ్చత్వారః । అనేకస్త్వనుప్రదాన భేదాద్వర్గవత్ । అనేకోహియమో భవతి । కుతః ॥ అనుప్రదానభేదాత్ । అనుప్రదానంహి తేషాం భిన్నం భవతి । ఈషచ్ఛ్వాసః । శ్వాసః । ఈషన్నాదః । నాద ఇతి । తద్భేదాచ్చయమభేదో భవతి సత్యపి సమానస్థాన కరణత్వే । తద్యథా । వర్గవత్ । యథావర్గః సమానస్థానకరణోప్యనుప్రదానభేదా ద్భిద్యతే ॥ క ఖ గ ఘ ఇతి ॥

తస్మాత్సుతరా ముపపద్యతే చత్వారశ్చయ మాః స్మృతా ఇతి । ప్రథమయమో ద్వితీయయమ స్తృతీయయమ శ్చతుర్థయమ ఇతి చ తేషాం వ్యపదేశః ॥

అనుస్వారోవిసర్గశ్చ । అం ఇత్యనుస్వారః । అః ఇతి విసర్జనీయః । శం రాజన్నోషధీభ్యః ॥ ఁకఁపౌ చాపి పరాశ్రితౌ । పరోయోవర్ణః కకారః పకారోవాతమాశ్రితౌ తదుప జీవినౌ జిహ్వామూలీయో పధ్మానీయౌ । యఁగ్రక్కుభోనిధారయఁగ్ని పృథివ్యామధిదర్శతః । అపిగ్రహణం చతుర్గ్రహణానుకర్షణార్థం । ఏతే అనుస్వారాదయ శ్చత్వార ఇత్యర్థః । యమాదయోష్టౌ అయోగవాహ సంజ్ఞావేదితవ్యాః ॥

దుస్స్పృష్టశ్చేతి విజ్ఞేయః । దుస్స్పృష్టసంజ్ఞోళకార ఇతి త్రిభాష్యరత్నకారః । ఈషత్ స్పృష్టమస్యేతి దుస్స్పృష్ట ఇత్యేకే । కృచ్ఛ్రం స్పృష్టమస్యేతి దుస్స్పృష్ట ఇత్యపరే । సహిజిహ్వాగ్ర స్యాధోభాగే నమూర్ధ్న్యుచ్చార్యతే । అగ్నిమీళేపురోహితం । శౌనకశ్చాహ । ద్వయోశ్చాస్య స్వరయో ర్మధ్యమేత్య సంపద్యతే సడకారో ళకారః । ఇతి ॥

చతురస్రంచతుష్పదాం । మండలంతత్పతంగానాం సత్యమేతద్బ్రవీమి తే॥ ౩॥
తన్మధ్యేచ శిఖాతన్వీసదాతిష్ఠతిపావకీ । దేహమధ్యంచకుత్రైతిశ్రోతుమిచ్ఛసి
చేచ్ఛృణు ॥౪॥ గుదాత్తుద్వ్యంగులాదూర్ధ్వ మధో మేఢ్రాచ్చద్వ్యంగులాత్ ।
దేహమధ్యంతయోర్మధ్యంమనుష్యాణామితీరితం ॥ ౫ ॥ చతుష్పదాంతుహృ
న్మధ్యే తిరశ్చాంతుందమధ్యమే ॥ ౬ ॥ కందస్థానంమనుష్యాణాం దేహమ
ధ్యం నవాంగుళం । చతురంగుళముత్సేధ ఆయామశ్చతథావిధః ॥ ౭ ॥
అండాకృతివదాకారం పూరితంత్వగాదిభిః ॥ ౮ ॥ తన్మధ్యే నాభిరిత్యు
క్తంనాభౌచక్రసముద్భవః । ద్వాదశారయుతంతచ్చతేనదేహం ప్రకీర్తితం॥
౯ ॥ చక్రేస్మిన్భ్రమతేజీవః పాపపుణ్య ప్రచోదితః । తంతుపంజర మధ్య
స్థాయథాభ్రమతిలూతికా ॥ ౧౦ ॥ జీవస్యమూలచక్రేస్మిన్నధః ప్రాణశ్చర
త్యసౌ । ప్రాణారూఢోభవేజ్జీవస్సర్వ భూతేషుసర్వదా ॥ ౧౧ ॥ తస్యో
ర్ధ్వంకుండలీస్థానం నాభేస్తిర్యగధోర్ధ్వతః । అష్టప్రకృతి రూపాసాఅష్టధా
కుండలీకృతా ॥ ౧౨ ॥ దరీతశికందపార్శ్వేతునిరుద్ధేవసదాస్థితా ॥ ముఖే
నైవసమావేష్ట్య బ్రహ్మరంధ్రముఖంతథా ॥ ౧౩ ॥ యోగకాలేంత్యపాయే
నప్రబోధం యాతిసాగ్నినా । స్ఫురత్యా హృదయాకాశం నాగరూపామ
హోజ్జ్వలా ॥ ౧౪ ॥ వాయుర్వాయుముఖేనైవతతోయాతిసుషుమ్నయా ।
కందమధ్యస్థితానాడీ సుషుమ్నేతిప్రకీర్తితా ॥ ౧౫ ॥ తిష్ఠంతి పరితస్సర్వా
శ్చక్రేస్మిన్నాడిసంజ్ఞికాః । నాడీనామపితాస్సర్వా ముఖ్యాగార్గిచతుర్దశ ॥
౧౬ ॥ ఇడాచ పింగళాచైవ సుషుమ్నాచసరస్వతీ । వారణాచైవ పూషాచ
హస్తిజిహ్వాయశస్వినీ ॥ ౧౭ ॥ విశ్వోదరీకుహూశ్చైవ శంఖినీచ పయస్వి
నీ । అలంబుసాచగాంధారీముఖ్యాశ్చైతాశ్చతుర్దశ ॥ ౧౮ ॥ ఆసాంముఖ్య
తమాస్తిస్రస్తిసృష్వేకోత్తమోత్తమా । ముక్తిర్గార్గీతిసా ప్రోక్తా సుషుమ్నా
విశ్వధారిణీ ॥ ౧౯ ॥ కందస్యమధ్యమేగార్గి సుషుమ్నాసంప్రకీర్తితా । పృష్ఠ
మధ్యస్థితేనాస్థ్నా సహమూర్ధ్నిస్థితాసదా ॥ ౨౦ ॥ ముక్తిమార్గా సుషుమ్నా
సాబ్రహ్మరంధ్రేతికీర్తితా । అవ్యక్తాచైవ విజ్ఞేయాసూక్ష్మాసా వైష్ణవీస్మృతా ॥
౨౧ ॥ పింగళాచోర్ధ్వగాయామ్య నాసాంతంవిద్ధిమేప్రియే । సరస్వతీ త
థాచోర్ధ్వమాజిహ్వాయాః ప్రకీర్తితా ॥ ౨౨ ॥ ఇడాచసవ్యనాసాంతం స
వ్యభాగేవ్యవస్థితా ॥ ఇతి ॥ అయమర్థ ఆచార్యముఖాత్ జ్ఞాతవ్యః ॥

పూర్వస్మిన్ ఖండేవర్ణసంఖ్యోక్తా । అథద్వితీయేఖండేవర్ణోచ్చారణం శాస్త్రస్యప్రధాన విషయఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ ఆత్మాబుద్ధ్యాసమేత్యార్థాన్ మనోయుఙ్క్తేవివక్షయా ।
మనఃకాయాగ్నిమాహంతి సప్రేరయతిమారుతం ॥౧॥
మారుతస్తూరసిచరన్ మంద్రంజనయతిస్వరం ।
ప్రాతస్సవనయోగంతం ఛందోగాయత్రమాశ్రితం ॥౨॥
కంఠేమాధ్యందినయుగం మధ్యమంత్రైష్టుభానుగం ।
తారంతార్తీయసవనం శీర్షణ్యంజాగతానుగం ॥౩॥
సోదీర్ణోమూర్ధ్న్యభిహతో వక్త్రమాపద్యమారుతః ॥
వర్ణాన్జనయతే ....ఇతి ॥

మనుష్యాణాం గుదమేఢ్రయోర్మధ్యే చతురంగుళోత్సేధ శ్చతురంగుళాయామః అండాకృతిర్నాడీ కందోభవతి ॥ తత్రబిందు త్రికోణ ద్వాదశారాణిభవంతి । బిందుమధ్యేగ్నిశిఖాసూక్ష్మాజ్వలతి । తాంపరితః కుండలీనామ బిసతంతువత్సూక్ష్మా విద్యుద్వర్ణాకాచననాడీ అష్టధాకుండలీభూయభవతి । తస్యా అధస్తాత్ ప్రాణవాయుశ్చక్రే భ్రమతి తథాప్రాణారూఢో జీవశ్చ సాంతఃకరణః ॥

ఏవంపుణ్యాపాపాభ్యాం పూర్వానుష్ఠితాభ్యాం పరిభ్రమన్నాత్మా దేహేంద్రియ మనః ప్రాణాదిభ్యోన్యః జీవః వివక్షయా వర్ణప్రయుయుక్షయా హేతునాబుద్ధ్యా అంతఃకరణవృత్త్యా అర్థాన్ వివక్షితాన్ జలమాహరేత్యాదీన్ అగ్నిమీళేఇత్యాదీంశ్చ లౌకికవైదికాన్ సమేత్య ఏకీకృత్య విషయీకృత్యేత్యర్థః । మనఃతస్యైవాంతఃకరణస్య వృత్తివిశేషం యుఙ్క్తే కాయాగ్నిమాహన్త్వితి ప్రయుఙ్క్తే ॥

మనఃకాయాగ్ని మాహంతి ॥ ఏవం ప్రయుక్తం మనఃకాయాగ్నిం నాడీకందస్థ చక్రమధ్యగతమగ్నిం ఆహంతి । ఆహతే ॥ పరస్మైపదమార్షం ॥ తాడయతి చాలయతీత్యర్థః ॥

స ప్రేరయతిమారుతం । ఏవం ప్రయుక్తస్సోగ్నిః మారుతం చక్రం పరితశ్చలంతం ప్రేరయతి ॥ ఉరఃకంఠశిరస్సుమంద్రమధ్యమతారాన్ స్వరాన్ జనయేతి ప్రయుఙ్క్తే ॥

మారుతస్తూరసిచరన్మంద్రం జనయతి స్వరం । యథా ఆత్మా దయః అన్యమన్యం ప్రయుంజతే । నైవమయంమారుతోన్యం ప్రయుఙ్క్తే ॥ కింతు స్వయంనాభిమతీత్య ఉరసిచరన్ మంద్రస్వరంజనయతి ॥ కీదృశం ॥

ప్రాతస్సవన యోగంతం ఛందోగాయత్ర మాశ్రితం । ప్రాతస్సవన యోగం ప్రాత స్సవనోపయుక్తం । మంద్రయా వాచా ప్రాతస్సవనే శంసేదితిశ్రుతేః ॥ గాయత్రం ఛంద ఆశ్రితం । గాయత్ర్యేవ గాయత్రం చతుర్వింశత్యక్షరాత్మకం ఛందస్సమాశ్రితం । గాయత్రం ప్రాతస్సవన మితి శ్రుతేః ॥

కంఠేమాధ్యందినయుగం మధ్యమంత్రైష్టుభానుగం । ఉరసఉద్గత్య కంఠేచరన్ మధ్యమం స్వరం జనయతి । కీదృశం । మాధ్యం దినయుగం మాధ్యందినసవనోపయుక్తం । బలీయస్యా వాచా మధ్యందినే శంసేదితిశ్రుతేః ॥ త్రైష్టుభానుగం । త్రిష్టుబేవత్రైష్టుభం । చతుశ్చత్వారింశ దక్షరం ఛందః । త్రైష్టుభ మనుగచ్ఛతీతి త్రైష్టుభానుగం । త్రైష్టుభంమాధ్యందినగ్ం సవనమితిశ్రుతేః ॥

తారంతార్తీయసవనం శీర్షణ్యంజాగతానుగం । కంఠాదుద్గత్య శిరసిచరన్ తారం స్వరం జనయతి । కీదృశం । తార్తీయసవనం । తృతీయ సవనస్యేదం తార్తీయసవనం । తృతీయ సవనోపయుక్తం । బలిష్ఠతమయా వాచాతృతీయసవనే శంసేదితిశ్రుతేః । జాగతానుగం । జగత్యేవజాగతం । అష్టాచత్వారింశ దక్షరం ఛందః । జాగత మనుగచ్ఛతీతి జాగతానుగం । జాగతం తృతీయ సవనమితిశ్రుతేః ॥

సోదీర్ణోమూర్ధ్న్యభిహతో వక్త్రమాపద్యమారుతః । వర్ణాన్ జనయతే । ఏవమురఃకంఠశిరస్సుమంద్ర మధ్యమతారాన్ జనయన్ । సోదీర్ణః । స ఉదీర్ణ ఇతిచ్ఛేదః । సోచిలోపేచేత్పాదపూరణ మితిసులోపః ॥ సమారుతః ఉదీర్ణః ఉద్గతః మూర్ధపర్యంతంగతః తతఃగంతు మవకాశాభావాత్ మూర్ధ్ని ఉపరిదేశే అభిహతశ్చసన్ వక్త్రం ఉచ్యతేనేనేతివక్త్రం వచనసాధనమాస్యం ఓష్ఠప్రభృతి ప్రాక్కాకలకాత్ । తదాపద్య జిహ్వా

గ్రోష్ఠాగ్రమధ్య మూలానాంతాల్వాదిషు స్థానేషుస్పర్శనాత్ వర్ణానకారా దీన్ జనయతే । యథాయోగం ప్రాదుర్భావయతి । అభివ్యనక్తీత్యుత్పాద యతివేత్యర్థః । ఉభయథాప్యాహ శౌనకః । ఏకేవర్ణానిచ్ఛన్త్యతి కాన్నకా ర్యానితి ॥ పతఞ్జలిస్త్వాహ ॥ నిత్యాః శబ్దాః । నిత్యేషుశబ్దేషు కూటస్థైరవి చాలిభిర్వర్ణై ర్భవితవ్యమనపాయోప జనవికారిభిరితి । సిద్ధేశబ్దార్థ సంబం ధే ఇతిచ॥కూటస్థైరవినాశిభిః।అవిచాలిభిః దేశాంతరప్రాప్తిరహితైః । అపా యోలోపః । ఉపజనఃఆగమః । వికారఆదేశః।అపాయాదిత్రయరహితైః॥

వాచఃపదానాం వ్యక్తిస్స్యాదాధారాది ష్వసుక్రమాత్ । వాచశ్చ త్వారిపదాని భవంతి । కాని । పరాపశ్యంతీ మధ్యమా వైఖర్యాఖ్యాని । తేషామాధారాది ష్వభివ్యక్తిర్భవతి ॥ కథం ॥ సరస్వత్యాం ప్రవిశతా వా యునా పరావాగభివ్యజ్యతే । నాభింప్రవిశతాపశ్యంతీ । హృదయంప్రవి శతామధ్యమా । ఆస్యంప్రవిశతావైఖరీ । తథాహవ్యాసః । పరావాఙ్మూల చక్రస్థాపశ్యన్తీ నాభిసంస్థితా । హృదిస్థా మధ్యమాజ్ఞేయా వైఖరీకంఠదేశ గేతి । కిమర్థ మిదముచ్యతే । నస్యాదర్థాభిధానంతైః । తైశ్చతుర్భిర్వాచః పదైరర్థో ఽభిధాతుం నశక్యతే । యోసౌ వివక్షితః । కుతః । అవర్ణా త్వాత్పరాదిభిః । పరాపశ్యంతీ మధ్యమాస్తిస్రోపి అవర్ణాత్మకాః । కుతః । స్థానకరణాభావాత్ । నహిపరాదీనా ముత్పత్తిదేశేస్థానకరణానిభవంతి ॥

ఏవంతర్హివైఖర్యార్థాభిధానం స్యాదితిచేన్న । వైఖర్యాశ్చ విశిష్ట త్వాత్ । వైఖరీచా విశిష్టరూపాభవతి । కింకారణం । యౌగపద్యా సం భవాత్ । నహిపూర్వే పరేచవర్ణాఃక్షణభంగురాః యుగపద్దృష్టుంశక్యాః । యథా । గౌరిత్యత్రయదాగకార ఉచ్చార్యతే । నతదా ఔకార విసర్జనీ యౌ భవతః । యదాచౌకారః । నతదాగకార విసర్జనీయౌ । యదాచ విసర్జనీయః । నతదాగకారౌకారౌ భవతః । ఏవంవిశిష్టరూపాభావాత్ వై ఖరీచాభిధాతుం నేష్టే ॥

నేంగయంతీతిచ శ్రుతేః । శ్రూయతేచైవం మంత్రవర్ణః । చత్వారి వాక్పరిమితా పదానితాని విదుర్బ్రాహ్మణాయే మనీషిణః । గుహాత్రీణినిహితానేఙ్గయన్తి తురీయంవాచో మనుష్యావదంతీతి ।

నేజ్గయంతి అర్థంనవేదయంతీత్యర్థః । తస్మాదనర్థకంతేస్యాద్వాచ ఉచ్చారణంసమం । అతశ్చవాచ శ్చతుర్థ్యా ఉచ్చారణం నిరర్థకంస్యాత్ ॥

ఇతర అహ ॥ సిద్ధంతుస్ఫోటతో ఽర్థానామభిధాన మభంగురాత్ । హృదయావస్థితా చ్ఛ్ఫోటు ర్వైఖర్యా సంప్రకాశితాత్ । సిద్ధమేతత్ ॥ కథం ॥ స్ఫోటేనార్థా అభిధీయన్తే యేకేచనవివక్షితాః । కోఽసౌ స్ఫోటో నామ । అత్రాహపతంజలిః ॥ శ్రోత్రోపలబ్ధిర్బుద్ధి నిర్గ్రాహ్యః ప్రయోగేణాభిజ్వలిత ఆకాశదేశశ్శబ్ద ఇతి ॥ శ్రోత్రేణోప లబ్ధిర్యస్యసః శ్రోత్రోపలబ్ధిః । బుద్ధ్యానిశ్చయేన గ్రహీతుంశక్యః బుద్ధినిర్గ్రాహ్యః । ప్రయోగేణ వైఖర్యా అభిజ్వలితః స్వరూప రూపితఃకృతః । యథాజపాకుసుమేన స్ఫటికః । ఆకాశదేశః । శ్రోతుర్హృదయాకాశేఽవస్థితః । మధ్యమా సంజ్ఞః శబ్దఃస్ఫోటః । కింతర్హివాచ ఉచ్చారణె ప్రయోజనం ॥ అభివ్యఞ్జనమేవాస్య వైఖర్యాక్రియతేసదా । వైఖర్యాశ్చైవవాచ ఏతత్ప్రయోజనం ॥ కిం ॥ యదిదం స్ఫోటస్యాభి వ్యంజనం । నహ్యంతరేణాభి వ్యంజనం స్ఫోటోపిభవత్యభిధాతుం ॥

ననుచోక్తం ॥ నేజ్గయంతీతిచ శ్రుతేరితి । నేజ్గయంతి అర్థం నవేదయంత ఇత్యర్థఇతి ॥ నైషదోషః ॥ అన్యార్థత్వాత్ ॥ అన్యోహిశ్రుతేరర్థస్తతః । యస్త్వయా ఽభిహితః । కోఽసౌ । చత్వారి వాక్పరిమితా పదాని । చత్వారివాచః పరిమితాని ఇయత్తయా పరిచ్ఛిన్నాని పరా పశ్యన్తీ మధ్యమా వైఖర్యాఖ్యాని పదానిభవన్తి ॥ తానివిదుర్బ్రాంహ్మణాయేమనీషిణః॥ తాని పదాని యేవిద్వాంసో బ్రాంహ్మణాస్తేవిదుః । గుహాత్రీణి నిహితా నేజ్గయన్తి । తేషాంమధ్యేత్రీణిపదాని పరాపశ్యన్తీమధ్యమాఖ్యాని గుహాయాం శరీరే నిహితాని ॥ నబహిఃప్రసరన్తి ॥ తురీయంవాచో మనుష్యావదన్తి ॥ తత్రచతుర్థం పదంవైఖర్యాఖ్యం సర్వేమనుష్యా ఉచ్చారయంతీతిమాధవః॥

వాచఃపదానాంవ్యక్తిస్స్యాదాధారాదిష్వనుక్రమాత్ । నస్యాదర్థాభిధానంతైరవర్ణత్వా త్పరాదిభిః ॥ ౧ ॥ వైఖర్యాశ్చ విశిష్టత్వా న్నేజ్గయంతీతిచశ్రుతేః ॥ తస్మాదనర్థకంతేస్యా ద్వాచ ఉచ్చారణంసమం ॥ ౨ ॥ సిద్ధంతుస్ఫోటతోఽర్థానా మభిధానమభంగురాత్ । హృదయావస్థితాచ్ఛ్ఫోటు ర్వైఖర్యా సంప్రకాశితాదితి ॥3॥

ద్వేపృథక్ఛ్రుతీ భవతః । తాభ్యాంపృథక్ఛ్రుతీ । ఐజ్భ్యాం । అథపరే సంధ్యక్షరే ఐఔ ఇతి ద్వే హ్రస్వానుస్వార వ్యతిషంగవత్ న్యూనాధిక మాత్రే భవతః । యథా । త్వంహత్యాదిత్యత్ర హ్రస్వోఽర్ధమాత్రయాన్యూనః । తద్వైవచాధికోఽనుస్వారః । తథాతయోర వర్ణస్య అల్పీయసీ ప్రథమామాత్రా । ఇవర్ణోవర్ణయోస్తు ద్రాఘీయసీద్వితీయమాత్రా । తస్మాత్తే పృథక్ఛ్రుతీభవతః । తాభ్యామేజ్భ్యామితి ॥

కరణభేదాచ్చ । వక్ష్యతేచ ఏజోరైచోశ్చ కరణభేదః । తేభ్యోఽపి వివృతావేజౌ తాభ్యామైచౌతథైవచేతి ॥

ఇతి భారద్వాజ రాఘవీయే

శిక్షాభాష్యే ద్వితీయఃఖండః.

అథ తృతీయఖండః.

ఏవంద్వితీయఖండే వర్ణోచ్చారణం సవిశేషముక్తం ॥ అథతృతీయే స్వరతఃకాలతశ్చ వర్ణవిభాగఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చస్వరాస్త్రయః ।
హ్రస్వోదీర్ఘఃప్లుతఇతి కాలతోనియమాఅచి ॥౧॥

అత్రస్వరా ఇతిపంచమ్యర్థే ప్రథమా ॥ స్వరాదిత్యర్థః ॥ అత్రనియమా అచీత్యపకృష్యతే । ఉదాత్తాదయస్త్రయోవర్ణాఃస్వరాత్ భాగవిశేషాత్ అచిఅజ్షునియమాః నియమ్యంత ఇతినియమాః । విభక్తాఇత్యర్థః ॥ స్వరశబ్దేనాత్రభాగవిశేషఉపలక్ష్యతే । కోసౌభాగవిశేషఇత్యాహాచార్యః । ఉచ్చైరుదాత్తః । నీచైరనుదాత్తః । సమాహారః స్వరితఇతి ॥

పతంజలిశ్చాహోచ్చైరుదాత్త ఇతిసూత్రే ॥ సమానేప్రక్రమఇతి వక్తవ్యం । కఃపునఃప్రక్రమః । ఉరఃకంఠఃశిరఇతి ॥ ప్రక్రమ్యంతే అస్మిన్వర్ణా ఇతి ప్రక్రమః స్థానముచ్యతే । తేనాయమర్థః । ఏకస్మిన్ తాల్వాదికేస్థానే ఊర్ధ్వాధర భాగయుక్తే ఊర్ధ్వభాగేనోచ్చార్యమాణఉదాత్తః । అధరభాగే నిష్పన్నోఽనుదాత్తఇతి । ఏవంచోచ్చైరిత్యనేనోర్ధ్వభాగోగృహ్యతేనీచైరిత్య

ధరభాగః । అభ్యాససమధిగమ్యశ్చాయం స్వరవిశేషః । షడాదివద్విజ్ఞేయః ॥ ఇతికైయటః ॥

ఉదాహరణం ॥ ఇంద్రమరుత్త్వః ॥ ఇదంవిష్ణుర్విచక్రమే । యఇంద్రసోమపాతమః ॥ ఇతి ॥ త్రయోవచనానుపపత్తిః ప్రచయాతిరేకాత్ ॥ యదాహ త్రయః స్వరా ఇతి ॥ తదిదం నోపపద్యతే । కింకారణం ॥ ప్రచయాతిరేకాత్ ॥ ప్రచయోహి తేభ్యోతిరిచ్యతే । యథా । అగ్నిమీళే । అత్రళే ఇతిప్రచయః ॥ స్వరితాత్సంహితాయా మనుదాత్తానామితివిహితః ॥

ఉదాత్తతరాద్యతిరేకాచ్చ ॥ కించ ॥ ఉదాత్తతరాదయో వ్యతిరిచ్యన్తే । ఆహచపతఞ్జలిః । తఏతే తంత్రేతరనిర్దేశే సప్తస్వరాభవన్తి । ఉదాత్తః । ఉదాత్తతరః । అనుదాత్తః । అనుదాత్తతరః । స్వరితః । స్వరితేయ ఉదాత్తస్సోన్యేన విశిష్టః । ఏకశ్రుతిస్సప్తమ ఇతి ॥ ఉదాహరణంయథా । వౌ౩షడిత్యుదాత్తతరః । ఉచ్చైస్తరాం వావషట్కార ఇతి విహితః ॥ అగ్నిమీళేపురోహిత మిత్యత్రపంచమోనుదాత్తతరః । ఉదాత్తస్వరితపరస్య సన్నతర ఇతివిహితః ॥ స్వరితేయ ఉదాత్తస్సోన్యేన విశిష్టఇతి । కంప ఇత్యర్థః । రథానాం నయే౩రా ఇతి । అత్రయే ఇతి కంపః ॥ కథం । యే ఇత్యుదాత్తంపదం । అరా ఇతిచాన్తోదాత్తం । తయోరేకాదేశః స్వరితః । స్వరితోవానుదాత్తే పదాదావితి విహితః । సచోదాత్త పరత్వాత్కంపితః । తథాహశౌనకః । జాత్యోభినిహితశ్చైవ క్షైప్రః ప్రశ్లిష్ట ఏవచ । ఏతేస్వారాః ప్రకంపంతె యత్రోచ్చస్వరితోదయా ఇతి ॥

అన్యేచత్వారః ఉదాహృతాః । ఏకశ్రుతిరితిప్రచయస్యైవ సంజ్ఞాంతరం । ఏకరూపాశ్రుతిర్యస్యైక శ్రుతిరితి ॥

తథాక్రుష్టప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థమంద్రాతిస్వార్యాశ్చాతిరిచ్యంతె ॥ గీతి విషయాః । నైషదోషః ॥ నిషాదాదివత్తద్విశేషత్వాత్ ॥ త్రయ ఏవస్వరాః । ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితాః ॥ అన్యేతుతద్విశేషత్వాన్నా

తిరిచ్యంతే ॥ కథం । నిషాదాదివత్ ॥ యథా । నిషాదాదయః ఉదాత్తాది ప్రభవత్వా దుదాత్తాదిభ్యోనాతిరిచ్యంతే ॥ తథా ప్రచయాదయః ॥

ఆశ్వలాయనశ్చాహ ॥ ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితానాం పరస్సంనికర్ష ఐకశ్రుత్యమితి ॥ ఆయామ విశ్రంథా క్షేపాణామన్యతమస్యై వాత్యంతసంనికర్షేణా సజాతీయప్రయత్నా న్యవధానేన యదుచ్చారణం తదైకశ్రుత్యమిత్యర్థ ఇతి గార్గ్యనారాయణః ॥ తత్రోదాత్త సంనికర్షస్యోదాహరణం ॥ ప్రవోవాజాఅభిద్యవ ఇత్యాదికృత్స్నంహౌత్రం ॥ ఏవమనుదాత్తసంనికర్షః స్వరితసంనికర్షశ్చ దేశాంతరే శాఖాంతరేచ ద్రష్టవ్యః ॥

అధ్యేతృవ్యవహారాచ్చ ॥ కిం ॥ త్రయ ఏవస్వరాః ॥ అధ్యేతారస్త్వేవం వ్యవహరన్తి ॥ త్రైస్వర్యేణాధీమహే వయమితి ॥ అగ్నిమీళే పురోహిత మిత్యధీయానాః ॥

యద్యపి మహాభాష్యే ఏకశ్రుతిః స్వరాంతరమితి పక్షోపిదృశ్యతే॥ తద్యథా ॥ కింపునరియ మేకశ్రుతిరుదాత్తా ॥ ఆహోస్వి దనుదాత్తా ॥ నోదాత్తా ॥ కథంజ్ఞాయతే ॥ యదయముచ్చైస్తరాంవావషట్కార ఇత్యాహ । కథంకృత్వా జ్ఞాపకం ॥ అతంత్రంతర నిర్దేశః । యావదుచ్చైస్తావదుచ్చైస్తరాం ॥ యదితర్హినోదాత్తా అనుదాత్తా । అనుదాత్తాచన ॥ కథంజ్ఞాయతే ॥ యదయముదాత్త స్వరితపరస్యసన్నతర ఇత్యాహ ॥ కథంకృత్వాజ్ఞాపకం । అతంత్రంతరనిర్దేశః॥ యావత్సన్నస్తావత్సన్నతరః । నైషజ్ఞాపకాభ్యా ముదాత్తానుదాత్తయోర్మధ్యమేకశ్రుతిరంతరాళంహ్రియతే ॥ ఇతి ॥

అత్రకైయటః ॥ అంతరాళంహ్రియతఇతి ॥ హరతేర్ద్వికర్మకత్వాత్ ప్రధానేకర్మణిలకారః । క్షీరోదకవదుదాత్తానుదాత్తయోశ్ఛాదితిరోధానమేకశ్రుతిరిత్యర్థః । స్వరితేతు విభాగేనతయోరుపలబ్ధిరితి ॥

ఏవంమహాభాష్యకైయటయోరేకశ్రుతిః స్వరాంతరమితి పక్షోదృశ్యతే । తథాపి అయంపక్ష ఏకదేశినః । కింకారణం ॥ అతంత్రత్వాత్ । అతంత్రంతరనిర్దేశ ఇతిహ్యాయంపక్షఃసాధితః । నచాయమాచార్యస్య సమ్మతః ।

తరప్రయోగవైయర్థ్యాత్ । పక్షాంతరోపన్యాసాచ్చ ॥ పక్షాంతరంచాశ్రీయతె । తస్మాచ్ఛాయమేకదేశినః పక్షః ॥ తద్యథా । అపర ఆహ ॥ కిమయమేక శ్రుతిరుదాత్తా । ఆహోస్విదనుదాత్తా ॥ ఉదాత్తా । కథంజ్ఞాయతె । యదయముచ్చైస్తరాంవావషట్కార ఇత్యాహ । కథంకృత్వాజ్ఞాపకం । తంత్రంతరనిర్దేశః । ఉచ్చైర్దృష్ట్వాఉచ్చైస్తరామిత్యేతద్భవతి ॥ యదితర్హ్యుదాత్తానానుదాత్తా । అనుదాత్తాచ ॥ కథంజ్ఞాయతే । యదయముదాత్తస్వరితపరస్య సన్నతర ఇత్యాహ । కథంకృత్వాజ్ఞాపకం । తంత్రంతరనిర్దేశః సన్నందృష్ట్వాసన్నతరఇత్యేతద్భవతి । తఏతె తంత్రేతర నిర్దెశె సప్తస్వరా భవంతి । ఉదాత్తః । ఉదాత్తతరః । అనుదాత్తః । అనుదాత్తతరః । స్వరితః । స్వరితేయ ఉదాత్తః సోన్యేనవిశిష్టః ఏకశ్రుతిస్సప్తమః ॥ ఇతి ॥

అథకిమేషాంలక్షణం । అత్రాహకుమారః । ఆయామోదారుణ్యమణుతాఖస్యేత్యుచ్చైఃకరాణిశబ్దస్య । అన్వవసర్గోమార్దవమురుతాఖస్యేతినీచైఃకరాణిశబ్దస్యేతి । ఆయామోగాత్రాణాంనిగ్రహః । దారుణ్యంస్వరస్యదారుణతారూక్షతా । అణుతాఖస్య కంఠస్యసంవృతతా । ఇత్యుచ్చైః కరాణిశబ్దస్య । అన్వవసర్గోగాత్రాణాంశిథిలతా । మార్దవంస్వరస్యమృదుతాస్నిగ్ధతా । ఉరుతాఖస్య । మహత్తాకంఠస్యేతి నీచైఃకరాణిశబ్దస్య ॥

శౌనకశ్చాహ ॥ ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చత్రయస్స్వరాః ॥ ఆయామవిస్రంభాక్షేపైస్తఉచ్యంతేక్షరాశ్రయాఇతి ॥

అత్రకించిత్స్వరిత స్వరూపంవిచార్యతె । కోనామస్వరితః । ఉదాత్తానుదాత్తయోర్వర్ణధర్మయోస్సమాహారస్స్వరితః ॥ తస్యపూర్వార్ధమాత్రా ఉదాత్తా । శిష్టాత్వనుదాత్తా । తథాహ్యాచార్యః । సమాహారస్స్వరితః । తస్యాదితఉదాత్తమర్ధహ్రస్వమితి ॥

శౌనకస్త్వాహ ॥ ఏకాక్షరసమావేశె పూర్వయో స్స్వరితస్స్వరః । తస్యోదాత్తతరోదాత్తాదర్ధమాత్రార్ధమేవవా ॥ అనుదాత్తఃపరఃశేషఃసఉదాత్తశ్రుతిర్నచేత్ । ఉదాత్తంవోచ్యతె కించిత్స్వరితం వాక్షరం పరమితి ॥ హ్రస్వదీర్ఘప్లుతేషు అర్ధమాత్రైవోదాత్తతరే త్యేకఃపక్షః । సర్వత్రార్ధమే

వోదాత్తతర మిత్యపరః । శేషఃపరభాగో నుదాత్తః । సచేదుదాత్త పరః స్వరితపరో వాభవతి ॥ త్రిష్ట్యోకెయథా ॥ అన్యథాతూదాత్తవద్వ్యాఖ్యాయతే ॥ అగ్నిమీళేపురోహితం ॥

సప్తధాచాయం స్వరితో భిద్యతే । జాత్యో౽భి నిహితః క్షైప్రస్తైరో వ్యంజన ఏవచ ॥ తిరోవిరామఃప్రశ్లిష్టః పాదవృత్తస్తు సప్తమః ॥ ఉదాహరణం ॥ జాత్యస్వరో వీర్యమితి అభ్యభి క్షైప్రపఏవచ ॥ తేవర్ధంతాభినిహిత స్తైరో వ్యంజన ఊతయే । తిరోవిరామో విష్కభితే ప్రశ్లిష్టో హింద్రగిర్వణః । వైవృత్త ఇతివిజ్ఞేయః కఈం వేదేతిసప్తమఇతి । జాత్యస్వారో యథా ॥ భూరిదింద్రస్యవీర్యం ॥ క్షైప్రోయథా ॥ అభ్యభిహింద్రశవసాతతర్దిథ ॥ అభినిహితోయథా ॥ తేవర్ధంత స్వతవసో మహిత్వనా ॥ తైరోవ్యంజనోయథా ॥ ఊర్ధ్వఊషుణ ఊతయే ॥ తిరోవిరామోయథా । విష్కభితేఅజరే భూరిరేతసా ॥ ప్రశ్లిష్టోయథా ॥ అథాహీంద్రగిర్వణః ॥ వైవృత్తో యథా ॥ కఈం వేదసుతేసచా ॥

కిమిమే ఉదాత్తాదయస్స్వరధర్మాః । ఆహో౽స్విద్వ్యంజనధర్మాః । స్వరధర్మా ఇత్యాహ ॥ కథంజ్ఞాయతే । అచీత్యపకర్షణాత్ ॥ అచి ఉదాత్తాదయః స్వరాః విభాగహేతవ ఇత్యర్థః ॥ అగ్నిమీళే । అకారో౽నుదాత్తః ॥ ఇకార ఉదాత్తః । ఈకారస్స్వరితః ॥ ఏకారఃప్రచయః ॥

పతంజలిశ్చాహ । ఉచ్చైరుదాత్త ఇతి సూత్రే । అథ ప్రథమానిర్దిష్ట మజ్గ్రహణ మనువర్తతే । ఉతాహోన । కించార్థో౽నువృత్త్యా బాధమర్థః॥ యద్యేతే వ్యంజనస్యాపి గుణాలక్ష్యంతె ॥ ననుచప్రత్యక్ష ముపలభ్యంతే ॥

ఇపెత్రోర్వర్ణైత్వాన్యస్మై తెవ్యంజనస్యగుణాః । కింత్వచఏవ । తత్సామీప్యా త్తువ్యంజనమపి తద్గుణముపలభ్యతె ॥ తద్యథా । ద్వయోరక్తయోర్వస్త్ర యోర్మధ్యే శుక్లంవస్త్రంతద్గుణముపలభ్యతే । బదరపిటకేరిక్తకోలోహాశం స స్తద్గుణఉపలభ్యతే । కుతోనుఖల్వే తత్ । అచఏవైతె గుణాస్స్యుః ॥ తత్సామీప్యాత్తు వ్యంజనమపి తద్గుణముపలభ్యతె । నపునర్వ్యంజనస్యైతే గుణాస్స్యుః । తత్సామీప్యాత్త్వజపితద్గుణ ఉపలభ్యేతేతి । అంతరేణాపి వ్యంజనమచఏవైతెలక్ష్యంతె ॥. నపునరంతరేణాచం వ్యంజనస్యోచ్చారణ మపిభవతి । అన్వర్థంఖల్వపినిర్వచనం ॥ స్వయంరాజన్తేస్వరాః ॥ అన్వగ్భవ తీతివ్యంజనమితి । అనుగచ్ఛతీత్యర్థః ఇతికైయటః ॥

ఏవంతర్హి ॥ ఉభయస్వరప్రసంగఇతి చేన్నాంగభావనియమాత్ । యదితత్సామీప్యాద్వ్యంజనమపి తద్గుణముపలభ్యేత । తర్హి ఉభయస్వర ప్రసంగః ॥ ఉభౌహిస్వరౌపర్యాయేణప్రసజేతాం । కదాచిత్పూర్వః స్వరః కదాచిదుత్తరః స్వరః । తత్రకోదోషః ॥ అగ్నిమీళే । అత్రమకారః కదాచిదుదాత్తస్స్యాత్కదాచిత్స్వరితః ॥ గకారనకారౌచ కదాచిదను దాత్తౌస్యాతాంకదాచిదుదాత్తౌచ । నైషదోషః । అంగభావనియమాత్ । అంగభావోహినియమ్యతే । కించిద్వ్యంజనం పూర్వాంగమేవభవతి కించి త్పరాంగమేవేతి । యద్ధిపూర్వాంగం తత్పూర్వస్వరం భజతే । యత్పరాం గంతత్పరస్వరం । సచాయం పూర్వాపరాంగభావశ్శౌనకేనదర్శితః॥యథా॥ అనుస్వారో వ్యంజనంచాక్షరాంగంస్వరాంతరె వ్యంజనాన్యుత్తరస్య । పూ ర్వస్యానుస్వారవిసర్జనీయౌ సంయోగాదిర్వాచపరక్రమెద్వా ॥ ఇతి ॥ ఇమాని పంచసూత్రాణి । యథా ॥ అనుస్వారో వ్యంజనంచాక్షరాంగం । అగ్నిమీళె॥ అత్రగకారౌ నకారశ్చసంయోగః ॥తత్రప్రథమఃగకారఃక్ర మజః।సపూర్వస్యాంగం భవతి । స్వరాంతరసన్నికర్షాభావాత్ । నకార స్తూత్తరస్య । ద్వితీయస్యతు గకారస్యగతిర్వక్ష్యతె ॥

స్వరాంతరె వ్యంజనాన్యుత్తరస్య । తత్రైవమకారో ళకారశ్చ । ఉత్తరస్వరస్యాంగం భవతః । స్వరయోర్మధ్యగతత్వాత్ ॥ పూర్వస్యాను

స్వారవిసర్జనీయౌ । వసుంస్తూనుంసహసా। స్పష్టార్థమిదం ॥ ప్రథమ
సూత్రేణైవసిద్ధత్వాత్ । సంయోగాదిర్వా । అగ్నిమీళే । అత్రయమీ
భూతో ద్వితీయోగకార స్సంయోగాదిః । సపూర్వస్యాంగంభవతి పర
స్యవావాచచపరక్రమేద్వే ॥ క్రమోనామద్విర్భావః । పరంరేఫాదితివిహితే
పరక్రమేచద్వే వ్యంజనే పూర్వస్యాంగంభవతఃపరస్యవా । ఆ త్రీ౯ ఇమె
విష్ఫురన్తీ ॥ అత్రరేఫఃస్వరభక్తిర్ద్వౌ తకారౌనకారశ్చసంయోగః । తత్ర
తకారౌ పూర్వస్వరస్యాంగంభవతః పరస్యవా । స్వరభక్తిస్తురేఫవత్పూ
ర్వస్యైవ । స్వరభక్తిః పూర్వభాగక్షరాంగ మితివచనాత్॥ ఇతి స్వరతో
విభాగఉక్తః ॥

అథ కాలతోవిభాగః । హ్రస్వోదీర్ఘఃప్లుతఇతి । కాలతోనియమా
అచి । ఇతి ॥

అచీతిప్రత్యాహారో జాతివచనః । హ్రస్వాదయస్త్రయోవర్ణాః అఝు
కాలతోనియమాః । నియమ్యంత ఇతినియమాః ॥ విభక్తా ఇత్యర్థః । కస్మాత్ ।
కాలతః । ఉకారాదికాలతః । తథాహాచార్యః । ఉఃకాలోజ్ఝ్రస్వదీర్ఘ
ప్లుతఇతి । ఉకారసదృశకాలో హ్రస్వః । ఊకార సదృశకాలో దీర్ఘః।
ఊ3కారసదృశకాలః ప్లుతః ॥ అపరఆహ ॥ మాత్రా కాలతఇతి । తద్యథా।
ఏకమాత్రో హ్రస్వః । ద్విమాత్రోదీర్ఘః । త్రిమాత్రఃప్లుతఇతి । వక్ష్యతిచైవ
మాచార్యః ॥ ఏకమాత్రో భవేద్ధ్రస్వః ద్విమాత్రోదీర్ఘఉచ్యతే । త్రిమాత్రస్తు
ప్లుతోజ్ఞేయః వ్యంజనంత్వర్ధమాత్రకమితి । ఉదాహరణం । అగ్నిమీళే
పురోహితం । ఆయే ధామాని । అగ్నా 3 ఇపత్నీవాస్సజూః ॥

శ్లో॥ఉదాత్తేనిషాదగాంధారా వనుదాత్తఋషభధైవతౌ ।
స్వరితప్రభవాహ్యేతే షడ్జమధ్యమపంచమాః ॥౨॥

ఉదాత్తస్వరే నిషాదగాంధారౌ ద్వౌప్రభవతః । అనుదాత్తస్వరే
ఋషభధైవతౌద్వౌప్రభవతః । స్వరితస్వరేచ షడ్జమధ్యమ పంచమాస్త్రయః

ప్రభవన్తి ॥ తస్మాత్ మూలభూతస్వరాః ఉదాత్తాదయస్త్రయఏవఇత్యర్థః॥ గీతవిషయాస్త్వేతే సప్తస్వరాః । ఏవం ఉదాత్తతరాదయోపిఉదాత్తాదిప్రభవాఏవ ॥

శ్లో॥ అష్టౌస్థానానివర్ణానా మురఃకంఠశ్శిరస్తథా ।
జిహ్వామూలంచదంతాశ్చ నాసికోష్ఠౌచతాలుచ ॥౩॥

వర్ణానాంసర్వేషాం యథోపదేశ మష్టౌస్థానానిభవన్తికాని పునస్తాని ఉరః కంఠాదీని । జిహ్వాయామూలంజిహ్వామూల మితి షష్ఠీతత్పురుషః । దంతశబ్దో దంతమూలవచనః ॥ దంతమూలీయస్తు తకారవర్గఇతి శౌనకవచనాత్ । నాసికేతిభిన్నంపదం । ఓష్ఠావిత్యేకంస్థానం తాలుకాకుదం। స్పష్టమన్యత్॥

శ్లో॥ ఓభావశ్చవివృత్తిశ్చశషసారేఫఏవచ ।
జిహ్వామూలముపధ్మాచ గతిరష్టవిధోష్మణః ॥౪॥

ఊష్మణోవిసర్జనీయస్య అష్టవిధాగతిర్భవతి । అష్టావాదేశా భవంతీత్యర్థః । కాసౌగతిః । ఓభావాదిః । తద్యథా । ఓభావః । ప్రవోవాజా అభిద్యవః ॥౧॥ వివృత్తిః । స్వరాంతరస్తువివృత్తిరితిశౌనకః । కాఅస్య సూదదోహసః ॥౨॥ శః । గావశ్ఛిద్ధాసమన్యవః ॥౩॥ షః ॥ ఆయుష్టేవిశ్వతోదధత్ ॥౪॥ సః । అగ్నిస్తువిశ్రవస్తమం ॥౫॥ రేఫజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాః । అగ్నిర్మూర్ధాదివఃకకుత్పతిః పృథివ్యాఅయం । అపాంరేతాంసిజిన్వతి । జిహ్వామూలమత్రజిహ్వామూలీయః । ఉపధ్మాచోపధ్మానీయః । గత్యుపదేశోత్ర ఊష్మణః ప్రశంసార్థః । కిమిదం మహాభాగ్యమూష్మణః । యదయ మష్టవిధయాగత్యాస్థానభూయస్త్వమనుభవతీతి॥

శ్లో॥ యద్యోర్భావప్రసంధానముకారాదిపరంపదం।
స్వరాంతంతాదృశంవిద్యాత్ యదన్యద్వ్యక్తమూష్మణః॥

ఊష్మణః పరంపదం యదియత్ర ఉకారాది భవతి ॥ స్వరాంత ముకారాంతంచ పూర్వపదం తత్తాదృశం ఓభావప్రసంధానం విద్యాత్ ఓభావః ప్రసంధీయతే త్రేత్యోర్భావప్రసంధానం అత్రపదంశబ్దమాత్రం న తు సుప్తిజన్తం। ప్రవో వాజా అభిద్యవః। వస్ వాజా ఇత్యత్రరుత్వే ఉత్వేచసతి వ ఉవాజా ఇత్యస్యాందశాయాం పరంపద ముకారాది భవతి స్వరాంతంచ పూర్వపదం। తత్రాద్గుణ ఓభావః। యాజ్ఞ్యవల్క్యశిక్షాయాంతు ఉభావశ్చవివృత్తిశ్చేతిపఠ్యతే॥ తత్రగుణాత్పూర్వ ఉభావోద్రష్టవ్యః। వ ఉవాజా ఇతి। యదన్యద్వ్యక్తమూష్మణ ఇతి॥ ఓభావాదన్యత్ వివృత్త్యాదిసప్తకమూష్మణో యదుక్తంతద్వ్యక్తం విజ్ఞాతంభవతి అతోనవ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః॥

ఇతి భారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే
తృతీయః ఖండః.

అథ చతుర్థః ఖండః.

ఏవంతృతీయేఖండే స్వరతః కాలతశ్చ వర్ణానాంవిభాగఉక్తః। అథ చతుర్థపంచమాభ్యాం స్థానతో విభాగ ఉచ్యతే॥

శ్లో॥ హకారంపంచమైర్యుక్తమంతస్థాభిశ్చసంయుతం।
ఉరస్యంతంవిజానీయాత్ కంఠ్యమాహురసంయుతం॥౧॥

పంచమైః వర్గోత్తమైః పరభూతైరంతస్థాభిః యరలవైశ్చ యుక్తం హకారం ఉరస్యం ఉరసిభవం విజానీయాత్। పూర్వాహ్ణోఅశ్వినా। అహ్నాంకేతుః। బ్రహ్మదేవానాం। శతచక్రంయోఽహ్యః। శుక్రందుదుహ్రే అహ్రయః। హ్లాదికాహ్లాదికావతి। హ్వయా

మ్న్యగ్నిం । పరభూతైః కిం । బర్హిష్మిమాదయధ్వం । నారాయా
ప్రోనజల్ప్వః । అత్రకంఠ్యఏవ । అసంయుతం వ్యంజనాంతరేణాసంయుక్తం
హకారంకంఠ్యం కంఠేభవమాహుః ప్రాచ్యః ఆచార్యాః । అగ్నిమీ
ళేపురోహితం॥

కుమారస్త్వాహ॥ హకారాన్నణ ముపరాన్నాసిక్యమితి । ణణమపరం
హకారమధిరుహ్య నాసిక్యంభవతీత్యర్థః । అహ్నాంక్రతుః । పూర్వా
హ్నోఅశ్వాన్ । బ్రహ్మాదేవానాం॥

స్థానాంతరమప్యాహ ॥ ఉదయస్వరాది సస్థానో హకారఏకేషా
మితి । పరస్వరస్యాది భాగేనసమాన స్థానఇత్యర్థః । ఆదిగ్రహణం సంధ్య
క్షరార్థం॥ బృహస్పతేర్మూర్ధ్నాహరామి । అత్రకంఠస్థానః । ప్ర
శూన్పాహి । అత్ర తాలుస్థానః । దైవహూతమమ్ప్రహుతమసి ।
అత్రఓష్ఠస్థానః । రుద్రస్యహేతిః । హోత్రవ్యం దీక్షితస్యగృహే
౩ఇ । ఉభయత్రచకంఠస్థానః । ఏచామాదిభాగస్య కంఠ్యత్వా
త్ । హృదయాదధిజాయసే । అత్రమూర్ధస్థానః॥

శ్లో॥ కణ్ఠ్యావహావిచుయశాస్తాలవ్యాఓష్ఠజావుపూ ।
స్యుర్మూర్ధన్యాఋటురషాదన్త్యాలృతులసాః స్మృతాః ॥౨॥

శ్లో॥ జిహ్వామూలేతుకుఃప్రోక్తోదన్త్యోష్ఠ్యోవః స్మృతోబుధైః ।
ఏఐతుకంఠ్యతాలవ్యావోఔకంఠోష్ఠజౌ స్మృతౌ ॥౩॥

అశ్చ హశ్చ కంఠ్యౌ వేదితవ్యౌ॥ కంఠేభవౌకంఠ్యౌ । ఇచుయ
శాస్తాలవ్యాః । ఇశ్చచవర్గశ్చయశ్చశశ్చఇచుయశాస్తాలవ్యాః । వేదితవ్యాః॥

తాలునిభవాస్తాలవ్యాః । అత్రకుచుటుతుపు ఇతిఉదిచ్ఛబ్దాఃవర్గగ్రహణాః।
తథాహాచార్యః । అణుదిత్సవర్ణస్యచాప్రత్యయఇతి । ఓష్ఠజావుపూ । ఉకారశ్చ
పవర్గశ్చఓష్ఠజౌవేదితవ్యౌ । ఓష్ఠాజ్జాతావోష్ఠజౌ । మూర్ధన్యా ఋటు
రషాః । ఋకారశ్చ టవర్గశ్చరశ్చ షశ్చ మూర్ధన్యాః వేదితవ్యాః । మూ
ర్ధనిభవామూర్ధన్యాః । దన్త్యాఌతులసాః స్మృతాః । ఌకారశ్చతవర్గశ్చలశ్చ
సశ్చదన్త్యాఃవేదితవ్యాః । దన్తేషుభవాదన్త్యాః॥

జిహ్వామూలేతుకుఃప్రోక్తః । కవర్గోజిహ్వామూలీయో వేదితవ్యః । ద
న్త్యోష్ఠ్యోవఃస్మృతోబుధైః । వకారోదన్త్యోష్ఠ్యోవేదితవ్యః । దన్తేషుభవోద
న్త్యః । ఓష్ఠేభవ ఓష్ఠ్యః । దన్త్యశ్చాసావోష్ఠ్యశ్చ దన్త్యోష్ఠ్యః।ఏఐతుకణ్ఠ్యతా
లవ్యౌ । ఏఐఇత్యసన్ధిరార్షః సుబ్లోపశ్చ । ఏకారఐకారశ్చ కణ్ఠ్యతాలవ్యౌ
వేదితవ్యౌ । కంఠేభవౌకంఠ్యౌ । తాలునిభవౌతాలవ్యౌ । కంఠ్యౌ చతౌ
తాలవ్యౌచకంఠ్యతాలవ్యౌ॥ఓఔకంఠోష్ఠజౌస్మృతౌ।ఓఔఇతిపూర్వవత్సన్ని
ర్దేశః । ఓకారశ్చఔకారశ్చకణ్ఠోష్ఠజౌవేదితవ్యౌ । కంఠశ్చఓష్ఠౌచకంఠో
ష్ఠం । తస్మాజ్జాతౌకంఠోష్ఠజౌ॥

శ్లో॥ అర్ధమాత్రాతుకణ్ఠ్యస్యఐకారౌకారయోర్భవేత్ ।
ఏకారౌకారయోర్మాత్రాతయోర్వివృతసంవృతం ॥౪॥

ఐకారౌకారౌ ద్విమాత్రౌ దీర్ఘత్వాత్ తత్రపూర్వార్ధమాత్రా కంఠ్య
స్యాకారస్యవేదితవ్యా । కణ్ఠ్యేత్యేతత్ । శిష్టాఅధ్యర్ధమాత్రా ప్రథమస్యతాల
వ్యాద్వితీయస్యత్వోష్ఠ్యా । తథాఏకారౌకారౌచద్విమాత్రౌతత్రపూర్వామా
త్రాకంఠ్యస్యవెదితవ్యా।అపరాతుప్రథమస్యతాలవ్యా।ద్వితీయస్యత్వోష్ఠ్యా॥

తయోర్వివృతసంవృతం । తత్రఅర్ధమాత్రాయాః వివృతంకంఠవివరం
భవతి । మాత్రాయాస్తుసంవృతం । అతఏవ ఏచౌరైచోశ్చ సమానస్థానకర
ణయోరపిశ్రుతివిశేషఃసిద్ధః । పతంజలిశ్చాహ ॥ సిద్ధమేజఃసస్థానత్వాదైచో
శ్చోత్తరభూయస్త్వాదితి । ఐచోరుత్తరాంశబాహుళ్యాదిత్యర్థః ॥ శౌనకశ్చా
హ॥ మాత్రాసంసర్గాదపరే పృథక్ప్లుతిర్హ్రస్వానుస్వార వ్యతిషంగ వత్పరే
ఇతి ॥ కాత్యాయనశ్చాహ ॥ ఏకారఓకారయోః కంఠ్యా పూర్వా మాత్రా
తాల్వోష్ఠయోరుత్తరేతి ॥

క్వచిత్త్వేవంపఠ్యతే ॥ అర్ధమాత్రాతుకంఠ్యాస్స్యాదేకారైకారయో
ర్భవేత్ । ఓకారౌకారయోర్మాత్రేతి ॥ తన్నసాధీయః ॥ శ్రుతి విశేషానా
పత్తేః ॥ నహ్యత్రపాఠేఏద్వైతోః శ్రుతివిశేషోలబ్ధుంశక్యతే ఓదౌతోశ్చ॥
కింకారణం ॥ కంఠ్యాంశస్యతుల్యత్వాత్ ॥ ఐచోశ్చోత్తర భూయస్త్వాదితి
మహాభాష్యవిరోధాచ్చ ॥

శ్లో॥ సంవృతంమాత్రికంజ్ఞేయం వివృతంతుద్విమాత్రికం ।
ఘోషావాసంవృతాస్సర్వే అఘోషావివృతాః స్మృ
తాః ॥ ౫ ॥

మాత్రాచాపరతోపలక్షితః కాలాంశః।కథంజ్ఞాయతే । చాషస్తువ
దతేమాత్రామితి వచనాత్ । మాత్రాకాలేభవంమాత్రికం । హ్రస్వం ।
తత్సంవృతంభవతి । సంవృతకంఠవివరమిత్యేతత్ । అఇఉఋఌ ॥ ౫ ॥

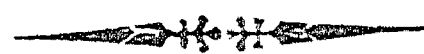
వివృతంతుద్విమాత్రికం । ద్వయోర్మాత్రయోర్భవం ద్విమాత్రికం ।
దీర్ఘం । తద్వివృతంభవతి । వివృతకంఠ వివరమిత్యేతత్ । ఆఈఊౠౡ
ఏఐఓఔ ॥ ౯ ॥ అత్రకంఠవివరస్య సంవృతత్వం వివృతత్వంచ తత్రత్యేషు
వర్ణేషూపచర్యతే ॥ సంవృతంమాత్రికం వివృతంద్విమాత్రికమితి । తత్ర
సంవృతత్వం కంఠవివరస్య సంకోచః ॥ వివృతత్వంవికాసః ॥ ఇతిస్వరా
ణాంసంవృతవివృతేఉక్తే ॥

అథ వ్యంజనానాముచ్యతే ॥ ఘోషావాసంవృతాస్సర్వే । ఘోషా
నామహాశః । తేసర్వేసంవృతాఃభవంతి । సంవృతకంఠవివరా ఇత్యేతత్ ॥
వాశబ్దః పాదపూరణః ॥ అఘోషా వివృతాః స్మృతాః । అఘోషాఃఖరః।
తేసర్వే వివృతాభవంతి ॥ విన్వృత కంఠవివరా ఇత్యేతత్ ॥ ఏవం సర్వేషాం
వర్ణానాం సంవృతవివృతే అభిహితే ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే
చతుర్థః ఖండః.

అథపంచమః ఖండః.

శ్లో॥ స్వరాణామూష్మణాంచైవ వివృతంకరణం స్మృతం।
తేభ్యోపివివృతావేజా తాభ్యామైచౌతథైవచ ॥౧॥

స్వరాణామచాం ఊష్మణాం శషసహానాంచ వివృతమేవ కరణం స్మృతంభవతి నత్వస్పృష్ట నేమస్పృష్టే।స్వరోష్మాణొవివృతకరణా ఇత్యర్థః। తేభ్యోపివివృతావేజా । ఏజ్వృత్యాహారః ॥ ఏదోతౌ స్వరోష్మభ్యోపివివృతౌ భవతః । వివృతతరకరణావిత్యేతత్ । తాభ్యామైచౌతథైవచ । ఐచ్ప్రత్యాహారః । ఐదౌతౌఏజ్భ్యమపి వివృతౌ భవతః వివృతతమకరణావిత్యేతత్। చకారఃకిమర్థః । అనుక్తసముచ్చయార్థః । యదత్రానుక్తంతచ్చకారేణసముచ్చీయతే । కిమత్రానుక్తం । హ్రస్వస్యావర్ణస్యప్రయోగెసంవృతమితి । ఆహచైవమాచార్యో వ్యాకరణే ॥ అఅ ఇతి ॥ వివృతస్యసంవృతో భవతీతి సూత్రార్థః॥

అన్యోన్యవిరోధ ఇతిచెన్నాశ్రయభేదాత్ ॥ ఇదమత్రవిరుద్ధంభవతి। కిం । సంవృతంమాత్రికంజ్ఞేయం ఇతిహ్రస్వానాం సంవృతముక్తం । ఘోషావాసంవృతాస్సర్వే ఇతిహకారస్యచ సంవృతముక్తం । అత్రపునస్తేషాం వివృతముక్తం । స్వరాణామూష్మణాంచైవ వివృతమితి॥ నైషదోషః। ఆశ్రయభేదాత్॥ ఆశ్రయోహిభిద్యతె । పూర్వత్రఅత్రచ । పూర్వత్ర సంవృతవివృతె కంఠధర్మః । ఇహపునర్జిహ్వాధర్మః । తాల్వాదిషుస్థానేషు జిహ్వారూపస్య కరణస్య దూరతోవస్థానం వివృతం । సమీపతోవస్థానం సంవృతమితి నాగేశ్వరః॥

అథకిన్నామాత్రకరణం । క్రియంతెవర్ణా అనేనేతికరణం । జిహ్వాది। తత్కర్మాపి స్పర్శాదిరూపం । కరణంప్రయత్న ఇత్యనర్థాంతరమిత్యుపటః। తానిచాష్టౌకరణాని । స్పృష్టం నేమస్పృష్టం చెషత్స్పృష్టం చతుర్థమస్పృష్టం । ఈషద్వివృతంవివృతం।వివృతతరంచాష్టమంతువివృతతమమితి॥

తత్రేష ద్వివృతం పతంజలినా యోగవిభాగేన ప్రదర్శితం । ఇద

మస్తి। స్పృష్టంకరణం స్పర్శానాంఈషత్స్పృష్టమంతస్థానాం। వివృతమూష్మణాం। ఈషదిత్యేవానువర్తతే। స్వరాణాంచవివృతంఈషదితి నివృత్తమితి। ఇమానివాక్యాన్యాదప్రజి శిక్షాయాంభవంతి॥

కరణద్వయానుపపత్తిః స్వరోష్మణామసంభవాత్ ఇతిచేన్న। వికల్పాత్। స్వరాణామూష్మణాంచైవేతివివృతముక్తం॥ తేషామేవపునరచోఽస్పృష్టాఇతి కరణాంతరం। తదిదంనోపపద్యతే। కింకారణం। అసంభవాత్। నహిద్వాభ్యాం కరణాభ్యామేకోవర్ణఃశక్యఉచ్చారయితుం॥ నైషదోషః॥ వికల్పాభ్యుపగమాత్। అస్పృష్టాదీనాం వివృతాదీనాంచ వికల్పఏవ। అచోఽస్పృష్టకరణాః వివృతకరణావాభవంతితథాఊష్మాణశ్చనేమస్పృష్టకరణాః వివృతకరణావాభవంతీతి॥

తత్రకింనామస్వరోష్మణాంకరణమాచార్యోమన్యతే। వివృతమేవ కథంజ్ఞాయతే। నాజ్ఝలావితి ప్రతిషేధాత్। కథంకృత్వాజ్ఞాపకం। తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమితి సవర్ణసంజ్ఞావిధీయతే। సాచభిన్న ప్రయత్నయోర్నభవతి। అజ్ఝలౌచేద్భిన్నప్రయత్నౌ। తత్రప్రతిషేధోఽనర్థకః। పశ్యతిత్వాచార్యః। అజ్ఝలౌసమానప్రయత్నావితి। తస్మాదాహ నాజ్ఝలావితి సవర్ణసంజ్ఞాయాఃప్రతిషేధం। యద్యప్యయంశ్లోకఃఅచోఽస్పృష్టాఇత్యాభ్యంతరప్రయత్నైస్సహపఠితుంయుక్తః। తదపవాదత్వాత్। తథాపిసంవృతవివృతప్రసంగాదిహైవపఠితః॥

శ్లో॥ అనుస్వారయమానాంచ నాసికాస్థానముచ్యతే।
అయోగవాహావిజ్ఞేయా ఆశ్రయస్థానభాగినః ॥౨॥

అనుస్వారఏకఃయమాశ్చత్వారస్తేపంచవర్ణాఃనాసికాస్థానాభవంతి।అనుస్వారశ్చయమాశ్చానుస్వారయమాః। తేషాం అనుస్వారయమానాం। ప్రాతిపదికాంతనుమ్ విభక్తిషుచేతివికల్పాత్ణత్వంనభవతి। యంయం యుజం। త్వంకరంజం। వాపదాంతస్యేతి వికల్పాత్ పరసవర్ణాభావేఉదాహరణం। పలిక్నీరిద్యువతయః। సఖ్నస్సాంతీభగోయథా॥ అగ్నిమీళే। ఘ్నంతోవృత్రాణి॥

అత్ర కేచిదాచక్షతే । చకారః కిమర్థః । అనుక్త సముచ్చయార్థః । యదత్రానుక్తంతదనేనచకారేణసముచ్చీయతే । కిమత్రానుక్తంపంచమాః। తేషాంచనాసికాస్థానంసిద్ధంభవతి । ఙమఙణనమితి । అసావర్ణ్యప్రసంగఇతి చేన్న బాహ్యత్వాత్ । యదిపంచమానామపినాసికాస్థానంభవేత్ ।కజయోస్తర్హి సావర్ణ్యంనప్రసజేత్ ।కింకారణం ॥ అతుల్యస్థానత్వాత్ ।ఏవంసత్యతుల్యస్థానౌహికజౌభవతః । జిహ్వామూలస్థానః కకారః । నాసికాస్థానశ్చజకారఇతి ॥ నైషదోషః ॥ బాహ్యత్వాత్ । నాసికాహి ఆస్యాద్బహిర్భవతి । నత్వంతః । సవర్ణసంజ్ఞాచాస్యేతుల్యదేశ ప్రయత్నం సవర్ణమితి విధీయతే । ఆస్యేచైషాతుల్యదేశౌభవతః । కస్తుల్యోదేశః । జిహ్వామూలంనామఇతి ॥

ఆహచైవం శౌనకః । నాసిక్యాన్నాసిక్యయ మానుస్వారా నితిస్థానాన్యత్రయమోపదేశఇతి । అత్రనాసిక్యాః పంచమవర్ణాఇత్యువటః । యది పునరేషాంనాసిక్యత్వంనస్యాత్ । తర్హిస్వరాదివదానునాసిక్యమేవస్యాత్ । తత్రఉచ్చారణవిరోధః । కఃపునర్నాసిక్యత్వానునాసిక్యయోర్విశేషః । నాసికాయాంభవానాసిక్యాః । యథానుస్వారయమాః ।అథనాసికామథానుగతాఃఅనునాసికాః । యథా । అజోనునాసికశ్ఛందసి । పర్షిద్రినెగభీరఆ । ఇతి ॥ నహ్యయంనాసికాస్థానః । కంఠ్యత్వాదకారస్య । అను నాసిక్యంచ అనుప్రదానమేవ । వక్ష్యతిచాచార్యః । అనుప్రదాన ప్రకరణే ॥ అమోనునాసి కానహ్రావితి । తస్మాద్విజ్ఞాయతే । అన్యేనునాసిక్యాః అన్యేనునాసికాఇతి ॥

అయోగవాహావిజ్ఞేయా ఆశ్రయస్థానభాగినః । అనుస్వారవిసర్జనీయజిహ్వామూలీయో పధ్మానీయయమా అయోగవాహ సంజ్ఞాఃకాత్యాయనేనోక్తాః । ప్రాగేవప్రదర్శితాః । తత్రఅనుస్వారయమానాం నాసికాస్థానం పూర్వార్థేనోక్తం అనుస్వారయమానాంచ నాసికాస్థానముచ్యతఇతి । ఇహ పునస్తేభ్యోన్యేగృహ్యంతే । విసర్జనీయజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాః।ఆశ్రయస్థానభాగినోభవంతి । తత్రయస్యాఽయోగవాహస్యయ ఆశ్రయఃస్వరో వ్యంజనంవాసతస్య స్థానంభజతఇత్యర్థః ॥ ఆశ్రయస్యస్థాన మాశ్రయస్థానం । తద్భజంతఇత్యాశ్రయస్థానభాగినః ॥

శతంసేనాఅజయత్సాకమింద్రః । ఇంద్ర ఇతివిసర్జనీయస్య కంఠః । శుచిర్విప్రశ్శుచిగ్గ్కవిః ॥ కవిరితివిసర్జనీయస్యతాలు । అస్మభ్యందత్తాం వరుణశ్చమన్యుః । మన్యురితి విసర్జనీయస్యోష్ఠౌ । పూర్వస్యానుస్వార విసర్జనీయా వితిపూర్వా శ్రయోత్ర విసర్జనీయోద్రష్టవ్యః । అగ్నిర్మూర్ధాదివఃకకుత్పతిఃపృథివ్యాఅయం । అత్రఖిన ఇతి జిహ్వామూలీయస్య జిహ్వామూలంస్థానం । పతిరిత్యుపధ్మానీయస్యోష్ఠౌ । ఃకఃపా చాపిపరాశ్రితా విత్యేతౌపరాశ్రితౌద్రష్టవ్యౌ ॥

కథమమీఅయోగవాహానామ । యదయుక్తాస్సంతోవహంతి అనుపదిష్టాశ్చశ్రూయంతఇతిపతంజలిః । అయుక్తాస్సంతోవహంతీతివిగ్రహః। అనుపదిష్టాశ్చశ్రూయంతఇతి తదర్థః । ఉవటస్త్వాహ యజుః పార్షదే । అకారయోగేన వహంత్యాత్మలాభం ప్రాప్నువంతీత్య యోగవాహాఇతి । తన్నసాధీయః । అన్యేషామసంభవాత్ । నహిసర్వేషామయోగ వాహానామకారయోగస్సంభవతి । అహింసంతీః ॥ పతిఃఃపృథివ్యాః। శుచిఃకవిః । అగ్నిమీళే । ఇత్యాది దర్శనాత్ ॥

శ్లో॥ అలాబువీణానిర్ఘోషో దంతమూల్యఃస్వరాననుు ।
అనుస్వారస్తుకర్తవ్యో నిత్యంహ్రేఫాఃశషసేషుచ ॥3॥

తుశబ్దోనాసికాస్థానవ్యావృత్త్యర్థః । హ్రేఫాఃహకార రేఫయోః శషసేషుచపరేషుస్వరాననుగతః యోనుస్వారశ్శ్రూయతే । సతునిత్యందంతమూల్యఃకర్తవ్యః । నతునాసిక్యః । దంతానాం మూలం దంతమూలం । దంతమూలేభవోదంతమూల్యః । అలాబువీణానిర్ఘోషశ్చ । అలాబువీణాయా ఇవనిర్ఘోషోయస్యఅలాబువీణానిర్ఘోషః । స్వరాననితిస్వరూపోపదేశః । నిత్యమితికిం । నాసిక్యోమాభూత్ । అంహసస్పతిః । సంరాజంతమ

ధ్వరాణాం । అంశుర్య వేనపిపిశే । యత్సంప్రింషంతో ఓషధిం ।
హాంసశ్శుచిషత్ ॥

అత్రాహ శౌనకః । హ్రస్వాదర్ధస్వరభక్త్యాసమాప్తామనుస్వారస్యోపధామాహురేకే । అనుస్వారంతా వత్తైవాధికంచ హ్రస్వోపధందీర్ఘపూర్వంతదూనం । హ్రస్వాంఅనుస్వారస్యోపధాంఅర్ధస్వరభక్త్యాఅసమాప్తాం పాదమాత్రయా వా అర్ధమాత్రయా వాన్యూనామాహురేకే ఆచార్యాః । అనుస్వారంచ హ్రస్వోపధంతావతాకాలే నాధికం । త్వంహ్యత్యత్ ।
త్వంరాజేంద్ర । త్వంశతక్రతో ॥

త్వంపాట్ । త్వంసోమతనూకృద్భ్యః । దీర్ఘపూర్వంతదూనం । దీర్ఘపూర్వం అనుస్వారంతయా అర్ధస్వరభక్త్యాన్యూనమాహుః । దీర్ఘంచోపధా భూతంతావ తాకాలె నాధికం । తాంరాజానం ॥
తాంహ్యద్రింద్రాగ్నసాతౌ । తాంసుతేకీర్తిమితి॥

శ్లో॥అనుస్వారేవివృత్త్యాంతు విరామేచాక్షరద్వయె ।
ద్విరోష్ఠౌతువిగృహ్ణీయాద్యత్రౌకారవకారయోః ॥౪॥

అక్షరాణిస్వరాః । ఉభయేత్వక్షరాణీతిశౌనకః । తానిచసామర్థ్యాదోష్ఠ్యాన్యేవగృహ్యంతె । ఉ-ఊ-ఊ3. ఓ-ఓ3. ఔ-ఔ3-ఇతి । అన్యేషామక్షరాణామోష్ఠవ్యాపారాభావాత్ । తెషామక్షరద్వయె ఏకత్రోచ్చార్యమాణేఓష్ఠావుత్తరాధరౌద్వావపిద్విః ద్వివారం విగృహ్ణీయాత్ । వ్యస్యేత్ । పూర్వస్మిన్నక్షరేద్వావపోష్ఠౌస కృద్విగృహ్యపునరుత్తరస్మిన్ద్వితీయం విగృహ్ణీయాత్ । కిమవిశేషేణ ॥ నేత్యాహ । అనుస్వారే వివృత్త్యాం విరామే చేతినిమిత్తేషుసత్సు । క్వ । తయోరేవాక్షరయోర్మధ్యే । తత్రోదా

హరణం ॥ అనుస్వారేయథా । విష్ణుంస్తోమాసః। వసుసుంస్తూం సహాసః । వివృత్త్యాంయథా । స్థవిరస్యబాహూ ఉపస్థేయామ। గోఽపశాఘృణే । విరామేయథా । సుదుఘామి వగ్రోదుహే । అత్రావగ్రహేఉదాహరణ మన్యత్రాసంభవాత్ । గో-దుహే॥

న కేవల మక్షరద్వయే ద్విరోష్ఠావిగృహ్ణీయాత్ । కింతర్హి । యత్రో కారవకారయోః । అత్రచకారో లుప్తో ద్రష్టవ్యః వృత్తవశాత్ । యత్ర చాకారవకారయోర్యోగః తత్రాపిద్విరోష్ఠావిగృహ్ణీయాత్ । ప్రతిదద్ధ్వో వరూథం । శూరసాతౌవవందిరే ॥

కిమత్రానుస్వారవివృత్తి విరామాణామన్యతమ మపినలక్ష్యతే । అసంభవాత్ । అనుస్వారస్తావన్నసంభవతి । రేఫోష్మసుతద్విధానాత్ । రఫే ఊష్మసుచానుస్వారో విధీయతేపార్షదేషు । నతువకారె । ననుచాయమస్తి । సంవత్సరంశశయానాఇతి । నాసావనుస్వారః । కింతర్హి అనునాసికోఽవకారః । అంతస్థాసు రేఫవర్జం పరాసుతాంతాంపదా దిష్వనునాసికాంతు । ఇతినిత్యంపరసవర్ణవిధానాత్ ॥

అనాకారోపధత్వాచ్చ । భవతువాత్రానుస్వారః । యత్రక్వచనవేదేలోకేవా ॥ వాపదాంతస్యేతి పరసవర్ణవికల్పాత్ । తథాప్యసౌవాకారేణానుపహితః॥

తథావివృత్తిశ్చనసంభవతి । స్వరయోరంతరస్యైవవివృత్తిత్వాత్ । నహ్యత్రోకారవకారౌ ఉభావపిస్వరౌ । తథావిరామశ్చనసంభవతి । అవగ్రహస్యాకారాంతస్యాభావాత్ ।ననుచాయమస్తిగ్లావాతావితి । సత్యం। నచాసౌవైదికః ప్రయోగః । అథయదిలౌకికేపిప్రయోగె ద్విరోష్ఠావిజిఘృక్షసే । తత్రాయుష్మాన్ప్రయతతాం । పదపాఠంకరవాణీతి । నహ్యస్త్యేవ పదపాఠః । యదర్థం బుభుత్సమానైర్బాలైర్గిపదచ్ఛేదగి క్రియత ఇతి।

పాఠం । తత్రావగ్రహాభావాత్ ॥ నహివైదికప్రకృతిశాకేషు పదేష్వవగృహ్య
తే । యథా॥ ప్రో-దూహేఇతి॥ యేనవిరామస్సంభవేత్ ॥

అథమన్యసేకిమనేనావగ్రహేణ । యోసావాచార్యైరనుపాత్తః
సర్వోయంవిరామఉపాదీయతాం । యోఽసావవగ్రహేచానవగ్రహేచ ।
పదపాఠేఽపిసిద్ధోభవతి । యూఽసాతౌవవద్రిరే । ఇతిచేన్న । సిద్ధ
త్వాత్ । పదపాఠేహిపదాన్తరంద్విమాత్రం । యథాహకుమారః । ఋగ్వి
రామః పదవిరామో వివృత్తివిరామః సమానపదవివృత్తి విరామ (స్త్రి)మా
త్రోద్విమాత్రఏకమాత్రోర్ధమాత్రఇత్యానుపూర్వ్యేణేతి । తత్రాన్తరేణచ
సంహితోక్తవిగ్రహణంసిద్ధం । ఏవమసంభవాన్నాల మనుస్వారాదయోనిమి
త్తీభవితుం । తస్మాత్సంహితాయా ముదాహరణం॥

అథేహకథంభవితవ్యం । యత్రస్థానభూయస్త్వం । ఇదమాహశౌన
కః ॥ కంఠ్యోకారఃప్రథమపంచమౌచ । ద్వావూష్మణాం ॥ ౧॥ కేచిదేతావు
రస్యౌ ॥ ౨ ॥ ఋకారల్కారావథషష్ఠఊష్మాజిహ్వామూలీయాః ప్రథమశ్చవ
ర్గః ॥౩ ॥ తాలవ్యావేకారచకారవర్గావికారైకారౌయకారశ్శకారః ॥ ౪॥
మూర్ధన్యాషకారటకారవర్గౌ ॥౫॥ దంతమూలీయస్తుతకారవర్గః । సకారరే
ఫలకారాశ్చ॥౬॥ రేఫంవర్త్స్యమేకే॥౭॥ శేషఓష్ఠ్యోపపాద్యః ॥౮॥ నాసిక్యా
న్నాసిక్యయమానుస్వారాణ్ ॥౯॥ ఇతిస్థానాన్యత్రయమోపదేశః ॥౧౦॥ఇతి॥

కాత్యాయనస్త్వాహ ॥ ఋహ్రకౌజిహ్వామూలె ॥ ౧ ॥ ఇచశేయాస్తా
లౌ ॥౨॥ షటౌమూర్ధని ॥౩॥ రో దంతమూలే ॥౪॥ ళ్లసతాదంతే॥౫॥ఉవోర్గ
పాఓష్ఠే ॥౬॥ అహావిసర్జనీయాఃకంఠే ॥౭॥ సవర్ణసచ్చ ॥౮॥ ఏకారైకార
యోఃకంఠ్యాపూర్వామాత్రా తాలవ్యౌష్ఠయోరుత్తరా ॥౯॥ యమానుస్వార
నాసిక్యానాంనాసికె ॥ఇతి॥

ఔదవ్రజిస్త్వాహ । అకుహవిసర్జనీయానాంకంఠః ॥౧॥ ఇచుయశా
నాంతాలు ॥౨॥ ఋటురషాణాంమూర్ధా ॥౩॥ ఌతులసానాందంతాః ॥౪॥
ఉపూపధ్మానీయా నామోష్ఠౌ ॥౫॥ ఞమఙణనానాంనాసికాచ ॥౬॥ ఏదైతోః
కంఠతాలు ॥౭॥ ఓదౌతోఃకంఠోష్ఠం ॥౮॥ వకారస్యదంతోష్ఠం ॥ ౯ ॥ ఇతి

అత్రైకైకస్య ఖలు వర్ణస్య స్థానభూయస్త్వం దృశ్యతే ॥ ఋకారస్య జిహ్వామూలమితి శౌనక కాత్యాయనావాహతుః ॥ మూర్ధేత్యన్యే । ౠకారస్య జిహ్వామూలమితి శౌనకః । దంతమూలమిత్యన్యే । ఏకారస్య తాలుమాత్రమితి శౌనకః । కంఠతాల్విత్యన్యే । ఓకారస్యోష్ఠమాత్రమితి శౌనకః । కంఠోష్ఠమిత్యన్యే । కవర్గస్య కంఠ ఇత్యౌదవ్రజిః । జిహ్వామూలమిత్యన్యే । రేఫస్య దంతమూలమితి శౌనక కాత్యాయనౌ । మూర్ధేత్యన్యే । వర్త్స్యమిత్యపరే । వకారస్యోష్ఠ ఇతి శౌనక కాత్యాయనౌ । దంతోష్ఠమిత్యన్యే । హకారస్య కంఠ ఇత్యేక ఉర ఇత్యన్యే ॥

స్థానభూయస్త్వే తత్రోపసంహారః । విరోధాత్ ॥ యత్రైకస్మిన్ వర్ణే బహూని స్థానాని ఉపదిశ్యన్తే తాని తత్రైవోపసంహర్తవ్యాని । క్వ ॥ యాం శాఖాం ప్రతి తత్పార్షదం ప్రవృత్తం । పార్షదం హి ప్రాతిశాఖ్యం ॥ ప్రతిశాఖం భవం ప్రాతిశాఖ్యం ॥ కింకారణం । తత్రైవోపసంహారః । విరోధాత్ న హ్యేకం వర్ణం యుగపదనేకేషు స్థానేషూచ్చారయితుం శక్యతే ॥

వర్ణానాం కరణాన్యాహ కాత్యాయనః । ముఖనాసికాకరణోనునాసికః । దంత్యా జిహ్వాగ్రకరణాః । మూర్ధన్యాః ప్రతివేష్ట్యాగ్రం । తాలుస్థా మధ్యేన ॥ సమానస్థానకరణా నాసిక్యోష్ఠ్యాః । హోదన్తాగ్రైః । నాసామూలేన యమాః । జిహ్వామూలీయానుస్వారా హనుమూలేన । కంఠ్యామధ్యేన ఇతి ॥

శ్లో॥ వ్యాఘ్రీ యథా హరేత్పుత్రాన్ దంష్ట్రాభ్యాం న చ పీడయేత్ ।
భీతా పతనభేదాభ్యాం తద్వద్వర్ణాన్ ప్రయోజయేత్ ॥ ౫ ॥

క్వాపతిష్యతి క్వా వా భేత్స్యత ఇతి పతనభేదాభ్యాం భీతా బిభ్యతీ సతీ । ఞీతః క్త ఇతి వర్తమానే కర్తరి క్తః ॥ వ్యాఘ్రీ శార్దూలీ అశిథిలేనానర్ధేన చాస్యేన యథా పుత్రానేకైకశః నిపుణతరం హరేత్ ॥ దేశాద్దేశాంతరం ప్రాపయేన్న చ దంష్ట్రాభ్యాం పీడయేన్న చ పాతయేత్ । తద్వత్ ॥ తేన తుల్యం వర్ణాన్ప్ర

యోజయేత్ ॥ శిక్షావిదితి శేషః । హృదయదేశా ద్దేశైకంపర్ణం స్థానకరణా భ్యాంబహిః ప్రకాశయేదిత్యేతత్ ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే

పంచమః ఖండః.

అథ షష్ఠః ఖండః.

ఏవం చతుర్థపంచమయోః ఖండయోః స్థానతో విభాగ ఉక్తః । అథ షష్ఠే రంగస్వర ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ యథా సౌరాష్ట్రికానారీ తక్రాఁ ఇత్యభిభాషతే ।

ఏవంరఙ్గాః ప్రయోక్తవ్యాః ఖేఅరాఁ ఇవ ఖేదయా ॥౧॥

యథా సౌరాష్ట్రికా సురాష్ట్రే దేశే భవానారీ ఆభీరీవిచిక్రీషమాణా శిరసితక్రధానీంనిధాయక్రేతౄన్ అభిముఖీకర్తుం భాషతే । కిమితి । తక్రాఁ ఇతి ॥ ఏవం ముఖనాసికేనరఙ్గా అనునాసికాః స్వరాః ప్రయోక్తవ్యాః । రక్తసంజ్ఞోఽనునాసిక ఇతి శౌనకః । ముఖనాసికావచనోఽనునాసిక ఇత్యాచార్యశ్చ । తత్రేదంనిదర్శనం । ఖేఅరాఁఇవఖేదయేతి । ఋక్పాదోఽయం । అత్రఅరాన్ ఇవఇతిస్థితే దీర్ఘాదటిసమాన పాద ఇతినకారస్యరుత్వం । తత్రసతి అత్రానునాసికః పూర్వస్యతువేత్యనునాసికః । భోభగో ఇతి రోర్యకారః । లోపశ్శాకల్యస్యేతి తస్యలోపశ్చ । అరాఁఇవేతి । శౌనకశ్చాహ । నకారస్యలోపరేఫోష్మభావే పూర్వస్తత్సానాదను నాసికఃస్వరఇతి ॥

శ్లో॥ రఙ్గవర్ణంప్రయుంజీరన్ నోగ్రసేత్పూర్వమక్షరం ।

దీర్ఘస్వరంప్రయుంజీయాత్ పశ్చాన్నాసిక్యమాచరేత్ ॥౨॥

యదారఙ్గవర్ణాన్ప్రయుంజీరన్ ప్రయుంజీయాత్ । బహువచనమార్షం। తదాపూర్వమక్షరం రఙ్గభావాత్ప్రాగవస్థితం స్వరంనోగ్రసేత్ । రఙ్గభావేన

తిరోదధ్యాత్ । కథంతర్హి । దీర్ఘస్వరంద్వీమాత్రంప్రయుంజీయాత్ ।
ర్ఘస్య పశ్చాత్తిఙ్ంచినాసిక్య మాచరేత్ కుర్యాత్ ॥

॥హృదయేచైకమాత్రస్తు అర్ధమాత్రస్తుమూర్ధని ।
నాసికాయాంతథార్ధంచరఙ్గస్యైవంద్విమాత్రతా ॥౩॥

ర్ధమితి । అర్ధమాత్రఇత్యర్థః । హృదయంనామమాంసమయంపుండ
ాతాదథోవలంబతే । తత్రచరతావాయునా ఏకమాత్రో రఙ్గస్యాం
ుతవ్యః । మూర్ధన్యర్ధమాత్రః । నాసికాయా మర్ధమాత్రః । ఏవంర
మాత్రోభవతి ॥

॥హృదయాదుత్కరేతిష్ఠన్కాంస్యేనసమనుస్వరన్ ।
మార్దవంచద్విమాత్రంచజఘన్వాఇతినిదర్శనం ॥ ౪ ॥

దయం వ్యాఖ్యాతం । తస్మాదుపరిస్థానముత్కరః । తత్రతిష్ఠన్ న్వా
ంస్యేనసమనుస్వరన్ ఘంటానాదేన సమమనుధ్వనన్ రఙ్గవర్ణాన్
ంజీయాత్ ॥ కథం । మార్దవంచ ద్విమాత్రంచ । క్రియావిశేషణం ఇ
ద్వయం । మృద్వేవ మార్దవం । ద్వేమాత్రే యస్మిన్కర్మణి తత్ ద్విమా
మాత్రావిభాగః పురస్తాదుక్తఏవ । తత్రేదంని దర్శనం । జఘన్వా
జఘన్వా ఇంద్రమిత్రేరూన్

॥మధ్యేతుకంపయేత్కంపము భౌపార్శ్వౌసమౌభవేత్ ।
సరఙ్గంకంపయేత్కంపంరథీ వేతినిదర్శనం॥ ౫॥

త్తపరః స్వరితపరోవాస్వరితఙ్గకంప ఇత్యుక్తఙ్గపార్షదేషు । తంకం
కంపయేత్ । నతుపరతః పూర్వతోవా । కంపనమత్రో దాత్తాను
ాః స్వరితభాగయోః సంధానంభవతి । ఉభౌచతస్యపార్శ్వౌపూ
భాగౌసమౌకాల తస్థానతశ్చతుల్యౌభవేత్ భావయేత్ । అంతరా
్రత్రభవతిః । యథా । రథానాంనయే౨రాః ॥

తథా । సశ్శ్రోత్రియః రఙ్గభూతమపి కంపంకంపయేత్ । క్వమధ్యఏవ । కిమర్థమిదం । కంపరఙ్గయోస్సమావేశార్థం । తత్రేదంనిదర్శనం । రథీవేతి।

రథీవకశయాశ్వాఀ అభిక్షిపన్నా విర్దూతాఀ కృణుతేవర్ష్యాఀ ౩ అహ ॥ అత్రవర్ష్యాఀ అహేత్యుదాహరణం । అత్రకంపనిమిత్తమాహశౌనకః।
జాత్యోభినిహితశ్చైవక్షైప్రః ప్రశ్లిష్ట ఏవచ ॥ ఏతేస్వారాఃప్రకంపంతే యత్రోచ్చస్వరితోదయాః ॥ఇతి॥

అపరఆహ । యథారథీవేత్యత్రమధ్యేఉదాత్తః । ఉభయతశ్చానుదాత్తౌ భవతః । ఏవంశుద్ధకంపఃరంగకంపశ్చ మధ్యేఉదాత్తఃస్యాత్ । ఉభయతశ్చానుదాత్తః । యథా । త్రిభ్యో౩యథా . వర్ష్యా౩అహ ॥ అత్రైతే శ్లోకాభవంతి । దీర్ఘకాక్షైప్రజాత్యౌచప్రశ్లిష్టాభినిహితౌతథాష్టాచతుర్మాత్రాకాలవంతోనుదాత్తోదాత్తనీచకాః । సార్ధద్విమాత్రకాలాష్టోభాగ ఆద్యోనుదాత్తకః । మాత్రాకాలోమధ్య ఉచ్చోనీచోంత్యస్సార్ధమాత్రికఇతి । ఏవం చాయంకంపస్త్రైస్వర్యాత్మాభవతి ॥ ఉక్తమేవోదాహరణం ॥

క్వచిదస్యాపవాదోపిపఠ్యతే ॥ పూర్వంయత్రాభినిహితాదుదాత్తంస్పృశ్యతేపదం । తత్రనీచోచ్చనీచాత్మాకంపఃకార్యోనసర్వథేతి ॥ రథానాంనయే౩రాః । అత్రనేత్యుదాత్తం । ఉదాత్తంపదమితికిం । యథాదివో౩స్మై ॥ అత్రనీచోచ్చాత్మకఏవకంపః । నతుపూర్వవత్త్ర్యాత్మా । ఇతిదీర్ఘకంపస్య । అథహ్రస్వస్య । సార్ధద్విమాత్రాకాలాష్టౌజాత్యక్షైప్రావదీర్ఘకౌ । మాత్రాద్వయంపూర్వభాగస్యాత్పశ్చాదర్ధమాత్రకం ॥ క్వ౧గ్రాశ్వాః ॥ వ్య౧ర్యఇంద్ర ॥ ఇతి॥

శ్లో॥ఏవంరఙ్గాఃప్రయోక్తవ్యా నావ్యక్తానచపీడితాః ।
సమ్యగ్వర్ణప్రయోగేణ బ్రహ్మలోకేమహీయతే ॥౬॥

ఏవంయథావ్యాఖ్యాతంరంగాః రంగస్వరాః ప్రయోక్తవ్యాః । కథం । నావ్యక్తాః । ప్రయత్నశైథిల్యేనావిస్పష్టాఃనప్రయోక్తవ్యాః । పీడితాః । ప్రయత్నపారుష్యేణ బాధితాశ్చ నప్రయోక్తవ్యాః । అతఃకిమిత్యాహ ॥ సమ్యగిత్యాది । సమ్యగ్యథాశాస్త్రం వర్ణానాం రంగాణాం అన్యేషాంచప్రయోగేణోచ్చారణేనబ్రహ్మలోకేబ్రహ్మణోవేదవేద్యస్యలోకేమహీయతే।పూజాం ప్రాప్నోతి । మహిఙ్ పూజాయాం । ఆహచైవంపతంజలిః । ఏకఃశబ్దః సమ్యజ్ఞాతఃసుష్ఠుప్రయుక్తః శాస్త్రాన్వితః స్వర్గేలోకే కామధుగ్భవతీతి ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే

షష్ఠః ఖండః.

అథ స ప్త మః ఖ ం డః.

ఏవంషష్ఠఖండే రంగస్వరఉక్తః । అథసప్తమేవర్ణ ప్రయోగే గుణదోషా ఉచ్యంతే॥

శ్లో॥ గీతీశీఘ్రీశిరఃకంపీ తథాలిఖితపాఠకః ।

అనర్థజ్ఞోల్పకంఠశ్చషడేతేపాఠకాధమాః ॥౧॥

గీతమస్యాస్తీతిగీతీ । సామవద్గాయితా । శీఘ్రముచ్చారణ మస్యాస్తీతిశీఘ్రీ । అతివేగవత్త్వరమాణః । శిరఃకంపీ । స్వప్రయోగనైపుణ్యఖ్యాపనాయశిరఃకంపనశీలః । నతుశిష్యబుద్ధి వ్యుత్పాదనాయ । లిఖితపాఠకః । లిఖితమేవ దృష్ట్వాయఃపఠతిసకృదప్యననూక్తంసలిఖితపాఠకః । అనర్థజ్ఞః । శుకవత్ప్రయుజ్యమాన పదార్థానభిజ్ఞః । అల్పకంఠః । పిపాసువద్గద్గదితకంఠఇత్యేతేషట్పాఠకాఃఅధ్యేతారఃఅధమాశ్శిష్టగర్హితాభవన్తి । పాఠకాధమాఇతి సన్నిరార్థః ॥

శ్లో॥మాధుర్యమక్షరవ్యక్తిః పదచ్ఛేదస్తుసుస్వరః ।

ధైర్యంలయసమర్థంచషడేతేపాఠకాగుణాః ॥౨॥

మంద్రమధ్యమతారాఖ్యాఃవర్ణప్రకృతిభూతాఃస్వరాస్త్రయః । తత్రైకస్మిన్

స్వరేవర్ణానాంప్రయోగోమాధుర్యం । అక్షరవ్యక్తిఃఅక్షరాణాంవిభాగః । అత్రఅక్షరశబ్దోవ్యంజనవిశిష్టస్వరవచనః । ఆశ్రావయేతిచతురక్షర మితి దర్శనాత్ । పదచ్ఛేదఃపదానాంవిభాగః । సుప్తిఙన్తంపదం । ధైర్యంసదస్సునిర్భీకత్వం । లయః । వర్ణానాంతుల్యాన్తరతా । ఏతేషట్పాఠకానాంగుణాః । షష్ఠ్యర్థేప్రథమాపాఠకాఇతి।లయేనసమర్థంలయసమర్థమితిధైర్యవిశేషణం । ఏవముక్తాఉచ్చారయితుర్గుణదోషాః । అథోచ్చారణ క్రియాయాఉచ్యన్తే-

శ్లో॥శంకితంభీతముద్ఘృష్ట మవ్యక్తమనునాసికం ।
కాకస్వరంశిరసిగతంతథాస్థానవివర్జితం ॥౩॥

శ్లో॥ఉపాంశుదష్టం త్వరితం నిరస్తం విలంబితం గద్గదితం
ప్రగీతం । నిష్పీడితంగ్రస్తపదాక్షరంచవదేన్నదీనంనతు
సానునాస్యం ॥౪॥

శంకితాదీన్యష్టాదశక్రియావిశేషణానిద్వితీయాన్తాని । శంకితంబ్రహ్మజజ్ఞానమిత్యాదిషుయకారోవాజకారోవేతిసందిగ్ధం । భీతంభయేనకంపితం । ఉద్ఘృష్టంఉచ్చైర్ధ్వనియుక్తం । అవ్యక్తంఅవిభక్తాక్షరం । అనునాసికంనాసికామనుగతం । కాకస్వరంధ్వాంక్ష వాశితవద్దీర్ఘంకటుతరంవా । శిరసిగతం మండూకరణితవత్మూర్ధన్యం । అత్రఅక్షరాధిక్యమార్షం।తథేతిసముచ్చయార్థం । శిరసిగతంచేత్యేతత్ । స్థానవివర్జితంవిభ్రష్టస్వస్థానం । ఉపాంశుసన్నికృష్టస్యాపి పురుషస్యదుశ్శ్రవం । దష్టంవర్ధితమివదశనైఃపీడితం । త్వరితంద్రుతం। నిరస్తంనిష్ఠురం । విలంబితంవర్ణాంతరసంభిన్నం । విస్రస్తం అధికాంతరాళం। గద్గదితంసంభ్రాంతస్వరం । ప్రగీతంసామవద్ఘోషితం । నిష్పీడితంప్రయత్నపారుష్యేణబాధితం । గ్రస్తపదాక్షరంపదంచాక్షరంచపదాక్షరం । గ్రస్తంపదాక్షరంయస్మిన్కర్మణితత్గ్రస్తపదాక్షరం । తిరోహిత పదంతి రోహితాక్షరంచ । దీనంక్షీణస్వరం ఏవంభూతంనవదేత్ నోచ్చారయేత్ । తత్రసతినిమిత్తేద్రుతవిలంబితశిరోగతాదీనివదేత్ । సానునాస్యంతునకదాచిదపివదేత్ ॥

కింతన్నిమిత్తం। యత్రసతిద్రుతవిలంబితశిరోగతాదీనివదేత్ । అభ్యాసా ర్థేద్రుతాంవృత్తిం ప్రయోగార్థేతుమధ్యమాం। శిష్యాణాముపదేశార్థే కుర్యాద్వృత్తింవిలంబితా మిత్యభ్యాసోద్రుతస్యనిమిత్తం। విలంబితముపదేశస్య। తారంతువిద్యాత్సవనం తృతీయంశిరోగతంతచ్చసదాప్రయోజ్యమితి తృతీయ సవనం శిరోగతస్య । అజ్ఞోను నాసికశ్ఛందసీతి ఛందోను నాసికస్య ॥

యాన్ప్రాచీనమాగ్రయణాద్గ్రాహాన్గృహ్ణీయాత్తానుపాంశు గృహ్ణీయాదితిగ్రహగ్రహణముపాంశుప్రయోగస్య ॥

అన్యేచదోషాఃపతంజలినానుక్రాంతాః । సంవృతఃకలోధ్మాతఏణీకృతోంబూకృతోఽర్ధకోగ్రస్తో నిరస్తః ప్రగీతః ఉపగీతః క్ష్విణ్ణోరోమశ ఇతి । అపరఆహ। గ్రస్తంనిరస్తమవిలంబితంనిర్హతమంబూకృతంధ్మాతమథోవికంపితం సందష్టమేణీకృతమర్ధకంకృతంవికీర్ణమేతా స్వరదోషభావనాఇతి ॥

అత్రకైయటః । ఏకారాదీనాంసంవృతత్వందోషః। నత్వకారస్య । తస్య సంవృతగుణత్వాత్ । తత్రసంధ్యక్షరేషువివృతతమేషూచ్చార్యమాణేషుసంవృతత్వందోషః । కలఃస్థానాంతరనిష్పన్నః కాకలీత్వేనప్రసిద్ధః। ధ్మాతఃశ్వాసభూయిష్ఠతయాహ్రస్వోపిదీర్ఘఇవలక్ష్యతే। ఏణీకృతోఽవిశిష్టఃకిమయమోకారః అథోకారఇతి యత్రసందేహః। అంబూకృతఃయోవ్యక్తోపిఅంతర్ముఖ ఇవశ్రూయతే । అర్ధకః దీర్ఘోపి హ్రస్వఇవ। గ్రస్తోజిహ్వామూలేనిగృహీతః। అవ్యక్తఇత్యపరే । నిరస్తోనిష్ఠురః । ప్రగీతస్సామవ దుచ్చారితః । ఉపగీతః। సమీపవర్ణాంతరగీత్యానురక్తః । క్ష్విణ్ణఃకంపమానఇవ । రోమశఃగంభీరః । అవిలంబితో వర్ణాంతరాఽసంభిన్నః । నిర్హతోరూక్షః । సందష్టోవర్ధితఇవ। వికీర్ణోవర్ణాంతరేప్రసృతః। ఏకోపిఅనేకనిర్భాసీత్యపరే। స్వరదోషభావనాఇతి స్వరదోషగోత్రాణి అనంతాహిదోషా అశక్తిప్రమాదాదికృతాఇతి ॥

శౌనకశ్చాహ । నదోషాణాం స్వరసంయోగజానామన్తోగమ్యస్సంఖ్యయానేతరేషామితి । ఇతరేషాంవ్యంజన సంయోగజానాంచేత్యర్థః । ఇతిదోషా ఉక్తాః । అథగుణాః ॥

శ్లో॥ ప్రాతఃపఠేన్నిత్యమురస్థితేనస్వరేణశార్దూలరుతోపమేన ।
మధ్యందినేకంఠగతేనచైవచక్రాహ్వసంకూజితసన్నిభేన ౫॥
తారంతువిద్యాత్సవనంతృతీయం శిరోగతంతచ్చసదాప్ర
యోజ్యం । మయూరహంసాన్యభృతస్వరాణాం తుల్యేన
నాదేనశిరస్థితేన॥ ౬॥

ప్రాతఃపఠేన్నిత్యమురస్థితేన స్వరేణశార్దూలరుతోపమేన। ప్రాతరితి ప్రాతస్సవనముచ్యతే । తారంతువిద్యాత్సవనం తృతీయమితిదర్శనాత్ ॥ ప్రాతస్సవనే ఉరస్థితేనవ్యాఘ్రధ్వనిసదృశేనమంద్రస్వరేణపఠేత్। కిం॥ బహిష్పవమానాదీనిస్తోత్రాణి । శస్త్రాణిచాజ్యాదీని ॥

మధ్యందినేకంఠగతేనచైవ చక్రాహ్వసంకూజితసన్నిభేన। మాధ్యందినేసవనేకంఠస్థితేనచక్రవాకధ్వనిసదృశేన మధ్యమస్వరేణపఠేత్॥ కిం॥ మాధ్యందినపవమానాదీనిస్తోత్రాణి । శస్త్రాణిచమరుత్వతీయాదీని ॥

తారంతువిద్యాత్సవనంతృతీయంశిరోగతం॥ తారస్వరంతుతృతీయంసవనంవిద్యాత్ । తృతీయసవనసంబన్ధిజానీయాత్ । శిరోగతంచ । అతః కిమిత్యాహ । తచ్చసదాప్రయోజ్యం । మయూరహంసాన్యభృతస్వరాణాంతుల్యేననాదేన శిరస్థితేన । తత్-తతః తృతీయేసవనేశిరస్థితేనమయూరహంసాన్యభృతస్వరాణాం సదృశేననాదేనతారస్వరేణప్రయోజ్యం । పఠనీయం। కిం । ఆర్భవపవమానాదీనిస్తోత్రాణి । శస్త్రాణిచవైశ్వదేవాదీని । అత్రమయూరగ్రహణమార్భవపవమానాద్యర్థం । హంసగ్రహణం రాత్రి పర్యాయాద్యర్థం । పరభృతగ్రహణ మతిరిక్తస్తోత్రాద్యర్థమిత్యేకే । త్రయమపివికల్పార్థమిత్యేకే । విస్పష్టార్థమిత్యపరే । చకారఃపాదపూరణః ॥

సదాగ్రహణంకిమర్థం । కాలాంతరేపియథాస్యాత్ । సర్వేషుకాలేషుసదా। యత్రతృతీయసవనస్యాపకర్షః । యథాసాద్యస్క్రేషు। యత్రచోత్కర్షః యథావాజపేయాశ్వమేధ మహావ్రతాదిషుపశుస్తోభాదిబాహుళ్యాత్ । తత్రాపితృతీయసవనేతారస్వరమేవప్రయుంజీత । మాకదాచిన్మఖ్యాకా

లాభావాదన్యథాప్రయుక్తేతి ॥ ఏతత్సూర్వత్రాపి అపకర్షణీయంన్యాయసామాన్యాత్ । తత్రాప్యయమేవార్థో ద్రష్టవ్యః ॥

పునరుక్తమేతదితి చెన్న సర్వార్థత్వాత్ । అస్మిన్ సవనె అయం స్వర ఇతి పురస్తాదేవోక్తం । మారుతస్తూరసిచరన్మంద్రంజనయతిస్వరం । ప్రాతస్సవనయోగంతం ఛందోగాయత్రమాశ్రితమిత్యాది । తస్మాత్ప్రాతః పఠేదిత్యాది పునరుక్తమేవేతి చెన్న । సర్వార్థత్వాత్ ॥ సర్వార్థంహి పునర్వచనం । యాపంతిఛందాంసి ప్రాతస్సవనేపఠ్యంతే । తాని సర్వాణి మంద్రస్వరేణ ప్రయుజ్జీత । మాధ్యందినెమధ్యమస్వరేణ । తృతియసవనే తారస్వరేణేతి । పురస్తాత్త్వేకైకమేవఛందః ప్రాధాన్యాత్ప్రతిపాదితం ॥

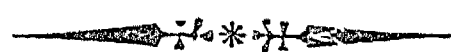
దృష్టాంతార్థత్వాచ్చ । దృష్టాంతశ్చప్రదర్శయితవ్యః । బుబోధయిషుణాచార్యేణ । శార్దూలసదృశోమంద్రః । చక్రాహ్వసదృశోమధ్యమః । మయూరాదిసదృశస్తారః । యథాగౌరివగవయ ఇతి । నహ్యంతరాదృష్టాంతమపూర్వార్థశ్శక్యతేబాలైరవగంతుం ॥

ఇతి భారద్వాజరాఘవీయేశిక్షాభాష్యే

సప్తమఃఖండః.

అ థ అ ష్ట మః ఖ ం డః.

ఏవం సప్తమెఖండే వర్ణానాంప్రయోగే గుణదోషా ఉక్తాః । అథ అష్టమె ప్రయత్నతోను ప్రదానతశ్చతేషాం విభాగ ఉచ్యతె ॥

అచోఽస్పృష్టాయణస్త్వీషన్నేమస్పృష్టాశ్శలస్స్మృతాః।

శేషాస్స్పృష్టాహలః ప్రోక్తానిబోధానుప్రదానతః ॥౧॥

అచః స్వరాః ఏకవింశతిరస్పృష్టాః అస్పృష్టకరణాఃభవంతి । కిమిదమస్పృష్టా ఇతి । అల్పస్పృష్టాఃకథం । నఞత్రాల్పవచనః । యథా అనుదరాకన్యేతి । కుతోల్పస్పృష్టాఃయణః । కథమిదంవిజ్ఞాయతె । సన్నిధానాత్ । సన్నిహితోత్రయణ్ శబ్దః । యణస్త్వీషదితి । ఉత్తరోత్తరభూయస్త్వాచ్చ

ఉత్తరోత్తరేచభూయస్స్పృష్టాద్యుచ్యంతే।యథా।ఈషత్స్పృష్టాఃనేమస్పృష్టాః స్పృష్టాఇతి। తస్మాదేతేస్వరాః యణోహ్యల్పస్పృష్టాః తతః ప్రథమోపదిష్టత్వాత్ ॥

అథ వివృతమేవైతదితిచేన్న పృథగుపదేశాత్ । యదివివృతమేవాస్పృష్టమథవివృతత్ తర్హి స్వరాణామూష్మణాం చైవవివృతంకరణమితిపృథఙ్నోపాదేక్ష్యత్ ॥

కరణద్వయానుపపత్తిఃస్వరోష్మణామశక్యత్వాదితిచేన్నవికల్పాభ్యుపగమాత్ స్వరాణామూష్మణాంచైవేతి వివృతంకరణముక్తంతేషామేవపునర్నచో స్పృష్టా ఇత్యాదికరణాంతరం । తదిదంనోపపద్యతే । కింకారణం । అశక్యత్వాత్ । నహిద్వాభ్యాంకరణాభ్యామేకోవర్ణశ్శక్య ఉచ్చారయితుం। నైష దోషః । వికల్పాభ్యుపగమాత్ । అస్పృష్టాదీనాంవివృతాదీనాంచవికల్పఏవ। అచోఽస్పృష్టకరణాఃవివృతకరణావాభవంతి। ఊష్మాణశ్చనేమస్పృష్టకరణాః వివృతకరణావా భవంతీతి॥

యణస్త్వీషదితి। యణోంతస్థాశ్చతస్రః । ఈషత్స్పృష్టకరణాభవంతి । అత్రస్పృష్టగ్రహణమనువర్తతే । నేమస్పృష్టాశ్శలస్స్మృతాః । శలూష్మాణశ్చత్వారః । నేమస్పృష్టాః । అర్ధస్పృష్టకరణాభవంతి । నేమశబ్దోఽర్ధవచనః శేషాఃస్పృష్టాహలఃప్రోక్తాః అంతస్థోష్మభ్యోఽన్యేహలఃస్పర్శాఃపంచవింశతిః। తే స్పృష్టాఃస్పృష్టకరణాభవంతి । శరస్మృతా ఇత్యపపాఠః । హకారస్యాసంగ్రహణాత్ ॥

అథయమానాంకింకరణం। స్పృష్టమేవ।కథంజ్ఞాయతే । స్థానివద్భావాత్। స్థానివద్భావాదేశాభవంతి స్థానినశ్చస్పృష్టకరణాః । తథాహశౌనకః । స్పర్శా యమాననునాసికాస్స్వాన్ పరేషుస్పర్శేష్వనునాసికేష్వితి ॥

కుమారవచనాచ్చ । ఆహచైవంకుమారః । వర్గవచ్చైష్వితి । ఏషుయమేషువర్గవత్కరణమితితద్వ్యాఖ్యాకారః । నిబోధానుప్రదానతఇతి । అథానుప్రదానతోఽవర్ణవిధానంనిబోధ నిబోధత శిష్యాః । నిబోధేత్యేకవచనమార్షం । నిపుణంతన్నిబోధతేతిదర్శనాత్ ॥

అవిశేషవిధానాదతిప్రసంగః । అవిశేషేణాత్రానునాసికోవిధీయతే । తత్రాతిప్రసంగోభవతి । అగ్నిమీళేపురోహితం । సర్వేచ స్వరాః అనునాసికాః ప్రయుజ్యేరన్ । నవావిశేష విధానాత్ । నవాఏషదోషః యదతిప్రసంగః । కింకారణం । విశేషవిధానాత్ । విశేషేణహ్యనునాసిక శ్శాస్త్రేణవిధీయతే । యథా॥ ఆజోనునాసికశ్ఛందసి । అభ్రఆఅపః । అత్రానునాసికః పూర్వస్యతుహ । వర్ష్యాఇవఅహ । అణోప్రగృహ్యస్యా నునాసికః । నత్వాభీరివవిన్దతి ॥౩॥ ఏవంయత్ర విహితస్తత్రానునాసికోభవతి । యత్రపునరవిహితః తత్రాననునాసికఏవ । అగ్నిమీళేపురోహితం । యదిసర్వత్రానునాసికాఏవామస్స్యుః । తర్హి తేషాంపునర నునాసికవిధాన మనర్థకంస్యాత్ । ఉత్తమాస్తు నిత్యమను నాసికాఏవ । తేషాంపునర్విధానాభావాత్ ॥

యమోనునాసికా నహ్రావితి కేచిత్పఠంతి । తన్నసాధు । నహ్రావితిహ కార ప్రతిషేధానర్థక్యాత్ ॥ నహియమ్ప్రత్యాహారే హకారో భవతి ॥ నాదినోహఝషః స్మృతాః । ఝషశ్చతుర్థాః । తేచహకారశ్చ నాదాను ప్రదానాభవంతి । నాదఃఏషామ స్తీతినాదినః ॥

ఈషన్నాదాయణోజశ్చ । ఈషన్నాదాః-అమఇతిభేదః । లోపశ్శాక ల్యస్యేతివికల్పాత్ యకారోనలుప్తః । అమోవ్యాఖ్యాతాఃజశ స్తృతీయాశ్చ ఈషన్నాదానుప్రదానాభవంతి । ఈషత్ అల్పః నాదోయేషాంతే ఈష న్నాదాః ।అత్రహకారోనగృహ్యతే । పురస్తాత్తస్యనాదవిధానాత్ । ఈష న్నాదాయణంజశ్చేత్యేకేపఠంతి । తత్రణకారః పాదపూరణః ॥

శ్వాసినస్తుఖఫాదయః । ఖఫాదయోద్వితీయాః । శ్వాసానుప్రదానాః భవంతి । శ్వాసఃఏషామస్తీతిశ్వాసినః ॥

ఈషచ్ఛ్వాసాంశ్చరో విద్యాత్ । చరః ప్రథమాః ఊష్మాణశ్చ హకారవర్జం ఈషచ్ఛ్వాసానుప్రదానాః వేదితవ్యాః । ఈషత్ అల్పః శ్వాసో యేషాం తే ఈషచ్ఛ్వాసాః ॥

అత్రాహ శౌనకః । శ్వాసో ఘోషాణామితరేషాం తు నాదః । సోష్మోష్మణాం ఘోషిణాం శ్వాసనాదావితి ॥ తత్ర ఘోషిగ్రహణం సోష్మోష్మణాం విశేషణం । ఘోషిణస్సోష్మాణశ్చతుర్థాః । ఘోష్యూష్మా హకారః । తేషాం షణ్ణాం శ్వాసనాదావనుప్రదానమిత్యర్థః । ఏతదేవ ఉభయమితి పురస్తాదుక్తం ॥

కుమారశ్చాహ ॥ సంవృతే కంఠే నాదః క్రియతే । వివృతే శ్వాసః । మధ్యే హకారః । తా వర్ణప్రకృతయః । నాదోనుప్రదానగ్ స్వరఘోషవత్సు । హకారో హచతుర్థేషు । అఘోషేషు శ్వాసః । భూయాన్ ప్రథమేభ్యోన్యేష్వితి ॥ శ్వాసనాదాత్మక ఉభయ ఇతి శౌనకః ॥ స ఏవ హకార ఇతి కుమారః ॥

అథ యమాదీనాం కిమనుప్రదానం । నాదశ్వాసావేవ । కథం జ్ఞాయతే ॥ స్థానివద్భావాత్ । స్థానివద్ధ్యాదేశా భవంతి । స్థానినశ్చ తేషాం నాదినః శ్వాసినశ్చ । ఆహుశ్చైవం ప్రాఞ్చః ఖయాం యమాః ఖయఃఁకఁపౌ విసర్గశ్శర ఏవ చ । ఏతే శ్వాసానుప్రదానాః అఘోషాశ్చ వివృణ్వతే । కంఠమన్యే తు ఘోషాస్స్యుః సంవృతా నాదభాగినః । అయుగ్మా వర్గయమగాః యణశ్చాల్పాసవః స్మృతా ఇతి ॥

శ్లో॥ గోర్థామైతత్ప్రచక్షతే ।

దాక్షీపుత్రః పాణినినా యేనేదం వ్యాపితం భువి ॥3॥

ఏతదనుప్రదానం స్థానకరణసహకృతం గోర్వాచోర్థామధార ఇత్యాలోమనిన్నితి కర్తరి క్విప్ కారణమిత్యేతత్ ప్రచక్షతే । ప్రబ్రువతే వర్ణవిదః । న కేవలమన్యే వర్ణవిదః । కింతర్హి । దాక్షీపుత్రశ్చ దక్షస్యాపత్యం (స్త్రీ) దాక్షీ । ఇతో మనుష్యజాతేరితి ఙీష్ । తస్యాః పుత్రః దాక్షీపుత్రః । కీదృశః సః ॥ పాణినినా యేనేదం వ్యాపితం భువి । యేన పాణినినా ఇదం శిక్షారూపం వేదాంగం భువి వ్యాపితం అధ్యాపితమిత్యేతత్ । అస్మాదేవ భువి గ్రహణాత్ప్రతీయతే

దివిత్వన్యేనవ్యాపితమితి । అస్తిహి దేవానామపిశాస్త్రాపేక్షా । జ్ఞానపూర్వకప్రయోగేఅభ్యుదయవిశేషాత్ । తథాచాహ పతంజలిః । ఏకశ్శబ్దస్సమ్యక్జ్ఞాతః సుష్ఠుప్రయుక్తఃశాస్త్రాన్వితః స్వర్గలోకే కామధుగ్భవతీతి ॥

శ్లో॥ ఛందఃపాదౌతువేదస్య హస్తౌకల్పోథపఠ్యతే ।
జ్యోతిషామయనంచక్షుర్నిరుక్తంశ్రోత్రముచ్యతే ॥౪॥

శ్లో॥ శిక్షాఘ్రాణంతువెదస్యముఖంవ్యాకరణంస్మృతం ॥
తస్మాత్సాంగమధీత్యైవ బ్రహ్మలోకేమహీయతే ॥౫॥

ఛందశ్శాస్త్రంవెదస్యపురుషరూపస్య పాదౌభవతః ఛాద్యంతేయేనదేవాఃతచ్ఛందఃగాయత్ర్యాది । తదేభిరభిచ్ఛాదయంస్తచ్ఛందసాంఛందస్త్వమితిశ్రుతేః । తత్ప్రతిపాదకగ్రంథోపిఛందః । తద్ధిపాదాక్షరపరిమాణవిధానాత్పాదావిత్యుచ్యతె । హస్తౌకల్పోథపఠ్యతె । అథకల్పోహస్తౌభవతః ॥ కల్ప్యతెకర్మణామానుపూర్వ్యమస్మిన్నితికల్పః। తానిహిబ్రాహ్మణెషు విప్రకీర్ణానిభవంతి । సచప్రాయేణహస్తకర్మ ప్రతిపాదనాత్ హస్తఇత్యుచ్యతె । జ్యోతిషామయనంచక్షుః । జ్యోతీంషీయంతెజ్ఞాయంతె అనేనేతిజ్యోతిషామయనం । తత్పురుషెకృతిబహులమితిబహులగ్రహణాత్ షష్ఠ్యాఅప్యలుక్ । తచ్చ అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచంద్రసూర్యావిత్యాథర్వణశ్రుతేః । చక్షుర్భూతయోఃసూర్యాచంద్రమసోః తత్ప్రవృత్తితస్య కాలస్యచప్రతిపాదనాత్ చక్షురిత్యుచ్యతె ॥ నిరుక్తంశ్రోత్రముచ్యతె । నిరుక్తంశ్రోత్రంభవతి । నిరుచ్యంతెయెనార్థాస్తన్నిరుక్తం । బాహులకాత్కరణెక్తః । తచ్ఛ్రవణీయార్థప్రతిపాదనాచ్ఛ్రోత్రమిత్యుచ్యతె ॥

శిక్షాఘ్రాణంతువెదస్య ॥ శిక్షాతస్యఘ్రాణంభవతి । శిక్ష్యతెవాగుచ్చారణమనయేతిశిక్షా।గురోశ్చహల ఇతికరణసాధనోకారః। తచ్చఘ్రాణాంతర్వర్తిప్రాణవాయుకర్మణః వాగుచ్చారణస్యప్రతిపాదనాత్ ఘ్రాణమిత్యుచ్యతే । పునరత్రవెదగ్రహణం శ్లోకభేదాత్ । ముఖంవ్యాకరణంస్మృతం ।

వ్యాకరణంముఖంభవతి । వ్యాక్రియంతేశబ్దా అనేనేతివ్యాకరణం । తచ్చ ముఖోచ్చారితానాంశబ్దానాంప్రకృతిప్రవ్యయస్వరసంస్కారాది ప్రతిపాదనాత్ ముఖమిత్యుచ్యతె । యస్మాదేతానిషడ్వేదస్యాంగాని తస్మాత్సాంగమేవవేదమధీత్య బ్రహ్మలోకెమహీయతె । నహ్యేకేనాప్యంగేనవికలస్సమగ్రోభవతి వెదో బ్రహ్మప్రాపయితుంశక్యోవావిజ్ఞాతుం ॥

అంగభావానుపపత్తిః ఛందఃప్రభృతీనాం శబ్దమయత్వాత్ ॥ యదుక్తం ఛందఃపాదౌతువెదస్యేతిఛందః ప్రభృతీనాంవెదాంగత్వంతన్నోపపద్యతె । కింకారణం ॥ శబ్దమయత్వాత్ । శబ్దమయోహివెదోభవతి । నతుపురుషవచ్ఛిరఃపాణిపాదాదిలక్షణః ।నహితస్యశబ్దరూపస్య ఆకాశగుణభూతస్య అంగానిశక్యంతెవ్యభ్యూహితుం । నవావచనసామర్థ్యాత్ ॥ నవాఏషదోషఃకింకారణం । వచనసామర్థ్యాత్ । ఉచ్యతెచాంగాంగిభావఃఛందఃపాదౌతువెదస్యేతి । నహ్యేకోపివర్ణోత్రానర్థకోభవతి తత్సామర్థ్యాద్విజ్ఞాయతె । వెదఃశబ్దమయఃపురుష ఇతి । యథాయజ్ఞోవై విష్ణురితిక్రియామయః ॥

స్మృతేశ్చ । స్మర్యతేచైవంచరణవ్యూహె ॥ ఋగ్వేదోరురువర్ణః పద్మపత్రాయతాక్షస్సువిభక్తగ్రీవః కుంచితకేశశ్మశ్రుః ప్రమాణేనద్వ్యరత్నిమాత్రః । యజుర్వేదఃకృశస్థూలకపాలీతామ్రవర్ణః కాంచననయన ఆదిత్యవర్ణోవర్ణేనపంచారత్నిమాత్రః। సామవెదోనిత్యస్రగ్వీశుచిశ్శుచావాసీక్షామిదాంతీచర్మీదండీరజతనయనః శ్వేతవర్ణోవర్ణేనషడరత్నిమాత్రః । అథర్వణవెదస్తీక్ష్ణశ్చండఃకృష్ణః కామరూపీక్షుద్రరూపీకర్మసాధ్వీసవర్ణేనవిశ్వస్పృజగలమూర్ధాంగాలవఃస్వదారతుష్టః పర(స్త్రీ)యానాయాయశ్చసప్తారత్నిమాత్రః । ఇతి ॥

ఇతిభారద్వాజ రాఘవీయేశిక్షాభాష్యే

అష్టమః ఖండః.

అథనవమః ఖండః.

ఏవమష్టమఖండే ప్రయత్నతోఽనుప్రదానతశ్చవర్ణానాంవిభాగఉక్తః। అథనవమేస్వరవిన్యాస ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ఉదాత్తమాఖ్యాతి వృషోంగుళీనాంప్రదేశినీ మూలని
విష్టమూర్ధా । ఉపాన్తమధ్యేస్వరితం ధృతంచకనిష్ఠి
కాయామనుదాత్తమేవ॥ ౧॥

అంగుళీనాం స్త్రీణాంవృషఃపతిరంగుష్ఠః ప్రదేశినీమూలని విష్టమూర్ధా తర్జనీ ప్రథమపర్వణి నిక్షిప్తశిరస్కః సన్నుదాత్తమాఖ్యాతి ద్యోతయతి। ఉదాత్తంబుబోధయిషురంగుష్ఠాగ్రేణతర్జనీ ప్రథమపర్వస్పృశేదిత్యర్థః। ఏవముత్తరత్రాపి। ఉపాంతమధ్యేస్వరితంధృతంచ। ఉపాంతేతిహ్రస్వఆర్షః॥ ఉపాంతాయాఃఅనామికాయాఃమధ్యమపర్వణినివిష్టమూర్ధాసన్నంగుష్ఠస్స్వరితం ప్రచయంచాఖ్యాతి। కనిష్ఠికాయామనుదాత్తమేవ। కనిష్ఠికాయాః మూలనివిష్టమూర్ధాసన్నంగుష్ఠః అనుదాత్తమేవాఖ్యాతి। నతుపూర్వవత్స్వరాంతరమపి। వర్ధమానంస్వేదమె ॥

అపరఆహ। ఉపాన్తమధ్యే స్వరితంధృతంచ। ఉపాంతాచ మధ్యాచ ఉపాంతమధ్యం తస్మిన్నుపాంతమధ్యే। ఉపాన్తాయాస్తృతీయ పర్వణి మధ్యాయాశ్చద్వితీయపర్వణి నివిష్టమూర్ధాసన్నంగుష్ఠః స్వరితంధృతం చక్రమేణాఖ్యాతీతి ॥

శ్లో॥ఉదాత్తంప్రదేశినీంవిద్యాత్ ప్రచయంమధ్యతోఽంగుళిం
నిహతంతుకనిష్ఠిక్యాంస్వరితోపకనిష్ఠికాం॥ ౨॥

మధ్యతఇతిద్వితీయార్థతసిః। ఆద్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానాత్। నిహతమనుదాత్తం। కనిష్ఠిక్యామితి యకారోపజన ఆర్షఃస్వరితేత్యత్ర ద్వితీయాలోపశ్చ। తర్జనీముదాత్తంవిద్యాత్। మధ్యమాం ప్రచయం। కనిష్ఠికా మను

దాత్తం । అనామికాంస్వరితం । ఇత్యేకేమన్యంతే । అత్రపర్వాణ్యా వివక్షి తాని ప్రదేశిన్యాదిషు యత్రక్వాపిపర్వణి ఉదాత్తాదీన్విన్యసేత్ ॥

మూ॥ అంతోదాత్తమాద్యుదాత్త ముదాత్తమనుదాత్తంనీచ
స్వరితంమధ్యోదాత్తంస్వరితం ద్వ్యుదాత్తంత్ర్యుదా
త్తమితి నవపదశయ్యా॥ -౩॥

పదశయ్యేతిలుప్తబహువచనంపదం । పదశయ్యాః పదజాత యోనవ భవంతి । తాఃపునఃకతమాఃఅంతోదాత్తాదయః । అంతేఉదాత్తం యస్యతదంతోదాత్తం । ఆదావుదాత్తంయస్యతదాద్యుదాత్తం । నీచపూర్వం స్వరితంనీచస్వరితం । శాకపార్థివవదుత్తరపదలోపః । మధ్యేఉదాత్తంయస్యతత్ మధ్యోదాత్తం । ద్వేఉదాత్తేయస్మిన్తత్ ద్వ్యుదాత్తం । త్రీణిఉదాత్తాని యస్మిన్తత్త్ర్యుదాత్తం । అథోదాహరణం॥

అగ్నిః । సోమః - ప్ర । వః । వీర్యం । హవిషాం । స్వః । బృహస్పతిః । ఇంద్రాబృహస్పతీ ॥ అగ్నిరిత్యంతోదాత్తం । సోమఇత్యాద్యుదాత్తం । ప్రేత్యుదాత్తం । వఇత్యనుదాత్తం । వీర్యంనీచస్వరితం । హవిషాంమధ్యోదాత్తం । స్వరితిస్వరితం । బృహస్పతిరితిద్వ్యుదాత్తం । ఇంద్రా బృహస్పతీ ఇతిత్ర్యుదాత్తం॥ ౪॥

అగ్నిరితిఫిషోంతఉదాత్త ఇతిఫిట్సూత్రేణాంతోదాత్తః । అగ్నిర్మూర్ధాదివఃకకుత్ । సోమఇతిగ్రామాదీనాంచేత్యాద్యుదాత్తః । సోమో దదద్గంధర్వాయ । ప్రేతినిపాతాఆద్యుదాత్తాఇతిఫిట్సూత్రేణోదాత్తః । వ ఇత్యనుదాత్తంసర్వమ పాదాదావిత్యధికారే బహువచనేతువస్నసావితి

విధానాదనుదాత్తం । ప్రవోవాజాఅభిద్యవః । వీర్యమితి । తిత్స్వరిత మితిస్వరితః । యతోనావఇత్యాద్యుదాత్తస్తునభవతి । వీరవీర్యౌచేతిసూత్రే వీర్యగ్రహణాదిత్యాహుః । భూరీదింద్రస్యవీర్యం ॥ హవిషామితి నబ్వి షయస్యానిసంతస్యేతిపర్యుదాసాత్సు పశ్చాసుదాత్తత్వాత్ మధ్యోదాత్తం। అగ్నే యజస్వహవిషాయజీయాన్ ॥ అత్రషష్ఠ్యంత ముదాహరణం మృగ్యం ॥

స్వరితిస్యజ్వ్యరౌస్వరితావితి ఫిట్సూత్రేణస్వరితం ॥ విభ్రాజంజ్యోతి షాస్వః ॥ బృహస్పతిరితి ఉభేవనస్పత్యాదిషు యుగపదితిద్వ్యుదాత్తం । బృహస్పతిర్నః పరిపాతుపశ్చాత్ ॥ ఇంద్రాబృహస్పతీ ఇతిద్వంద్వః। ఇంద్రశ్చబృహస్పతి శ్చేతీంద్రాబృహస్పతీ । దేవతాద్వంద్వేచేతి ఉభయప దప్రకృతి స్వరవిధానాత్ త్ర్యుదాత్తం । తత్రఇంద్రఇతి వృషాదీనాం చేత్యా ద్యుదాత్తం । బృహస్పతిస్తువ్యాఖ్యాతః - ఇంద్రాబృహస్పతీవయం ॥

శ్లో॥అనుదాత్తోహృదిజ్ఞేయో మూర్ధ్న్యుదాత్తఉదాహృతః ।
స్వరితఃకర్ణమూలీయఃసర్వాస్యేప్రచయఃస్మృతః॥ ౫॥

అనుదాత్తోహృదయేజాయతే। మూర్ధ్న్యుదాత్తోజాయతే । స్వరితఃకర్ణ మూలేజాయతే । కర్ణమూలేభవః కర్ణమూలీయః । సర్వస్మిన్నాస్యేప్రచయో జాయతే । ఇత్యృషిభిస్స్మృతః ॥ సర్వంచతదాస్యంచసర్వాస్యం ॥

ఇతిభారద్వాజ రాఘవీయేశిక్షాభాష్యే

నవమః ఖండః.

అ థ ద శ మః ఖ ం డః.

ఏవంనవమేఖండే స్వరవిన్యాస ఉక్తః । అథ దశమే ఉచ్చారణ గుణ దోష నిమిత్తః అధ్యేత్రాదీనాంఫలవిశేష ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥చాషస్తువదతేమాత్రాం ద్విమాత్రంచైవవాయసః ।
త్రిమాత్రంతుశిఖీరౌతి నకుల స్త్వర్ధమాత్రకం ॥౧॥

చాషస్తువదతెమాత్రాం । చాషః కికీదివిః । అరణ్యకాక ఇత్యేకే । సః మాత్రాంవదతె । ఆత్మనేపదమార్షం । అథవా । భాసమానోప సంభాషేతి సూత్రేణాత్మనేపదం । భాసమానోరౌతీత్యర్థః । ద్విమాత్రంచైవ వాయసః । వాయసోగ్రామ్యకాకః । ద్వయోర్మాత్రయోస్సమాహారః ద్విమాత్రం, తావ దేవవదతె । నతుతతోన్యూనమధికంవా । త్రిమాత్రంతు శిఖీరౌతి । తిసృ ణాం మాత్రాణాం సమాహారః త్రిమాత్రం । తావచ్ఛిఖీ మయూరోరౌతి । నకులస్త్వర్ధమాత్రకం । అర్ధంమాత్రాయాః అర్ధమాత్రా । అర్ధమాత్రైవార్ధ మాత్రకం । కేణ ఇతి హ్రస్వః । కుటీరాదివల్లింగవ్యభిచారః । తావన్నకు లోబభ్రూరౌతి ! మాత్రాద్విమాత్ర త్రిమాత్రార్ధ మాత్రకశబ్దేభ్యః కాలాధ్వ నోరత్యంతసంయోగే ఇతి ద్వితీయా ద్రష్టవ్యా । చాషాది రుతోపలక్షితాః కాలాంశాః ఏకమాత్రాదయో భవంతీత్యర్థః । తైశ్చహ్రస్వదీర్ఘప్లుతవ్యం జనాని పరిచ్ఛిద్యంతె ।

తథాహ శౌనకః । మాత్రాహ్రస్వస్తావదవగ్రహాంతరంద్వే దీర్ఘస్త్రిస్రః ప్లుత ఉచ్యతే స్వరఇతి ॥ కాత్యాయనశ్చ । అమాత్రస్వరో హ్రస్వః । మాత్రాచ । ద్విస్తావాన్దీర్ఘః । త్రిఃప్లుతః । వ్యంజనమర్ధమాత్రా । తదర్ధ మణుః । ఇతి ॥

ద్రుతాదివృత్తిషు హ్రస్వాదీనాం మాత్రావిశేషమాహ శౌనకః ॥ తిస్రో వృత్తీరుపదిశన్తి వాచోవిలంబితాం మధ్యమాంచ ద్రుతాంచ । వృత్త్యన్తరే కర్మవిశేషమాహుర్మాత్రావిశేషః ప్రతివృత్తిమేతీతి ॥ ద్రుతాయాంవృత్తౌ ద్వే

వర్ణాస్తే మధ్యమాయాం త్రిభాగాధికాః । మధ్యమాయాం యేవర్ణాస్తే విలంబితాయాం త్రిభాగాధికాభవంతి । చతుర్భాగాధికా భవన్తీత్యేకే । వృత్త్యన్తరే కశ్చవిశేషమితి ద్రుతాయాం ప్రాతస్సవనం । మధ్యమాయాం మాధ్యందినం । విలంబితాయాం తృతీయసవనమితి వృత్తికారః ॥

శ్లో॥కుతీర్థాదాగతందగ్ధ మపవర్ణంచభక్షితం ।
నతస్యపాఠెమోక్షోస్తిపాపాహేరివకిల్బిషాత్ ॥౨॥

తీర్థమాచార్యః । సమానతీర్థవాసీత్యాదౌ తథా దర్శనాత్ ॥ కుత్సితం తీర్థం కుతీర్థం తస్మాచ్ఛిక్షాశాస్త్రానభిజ్ఞాత్ । అర్థప్రధానా ద్వాచార్యాత్ । ఆగతం లబ్ధం । అధీతమిత్యేతత్ । కిం । బ్రహ్మ । ఇదంచోత్తరశ్లోకాదాకృష్యతే । దగ్ధందగ్ధమివపటం కర్తుమసమర్థంభవతి । అథచేదపవర్ణంశిష్యప్రమాదాదపోఢాక్షరం తత్రిభక్షితమివని నిర్వీర్యం శాపానుగ్రహయోరసమర్థం భవతి । అత్రచఇతిచేదర్థేనిపాతః । నతుచశబ్దః । కించ ॥

నతస్యపాఠే మోక్షోస్తిపాపాహేరివకిల్బిషాత్ । తస్యతాదృశస్యబ్రంహ్మణః పాఠేసతికిల్బిషాదధ్యేతుర్మోక్షోనాస్తి । కస్మాదివ । పాపాహేరివ । దుష్టసర్పాదివపరివేష్టమానాత్ ॥

శ్లో॥సుతీర్థాదాగతంవ్యక్తం స్వామ్నాయంసువ్యవస్థితం ।
సుస్వరేణసువక్త్రేణ ప్రయుక్తం బ్రహ్మరాజతే ॥౩॥

శోభనం తీర్థంసుతీర్థం । తస్మాచ్ఛిక్షాశాస్త్రాభిజ్ఞాత్ ధర్మప్రధానాచ్చాచార్యాత్ ఆగతం లబ్ధమధీతమిత్యేతత్ । వ్యక్తంశిష్యప్రమాదాభావాత్ విభక్తాక్షరం । స్వామ్నాయంసుష్ఠుబ్రహ్మచర్యపూర్వకమభ్యస్తం । సువ్యవస్థితం । విభక్తాన్యోన్యస్వరసంస్కారం । సుస్వరేణసవనానుగుణ శార్దూలాదిస్వరేణ । సువక్త్రేణ స్తంభద్రుతదన్తపతనాదిదోషరహితేనాస్యేనప్రయుక్తం । బ్రహ్మవేదః । రాజతేదీప్యతే । నకేవలంస్వయం రాజతే।అధ్యేతారంచపాపాహేరివ కిల్బిషాన్మోచయతి ॥

స్వరసంస్కారవిభాగశ్చ శాఖాభేదేనదృష్టః । యథా ॥ అగ్నిమీ
పురోహితం । ఇతి ॥ అత్రబహ్వృచాః వాజసనేయినశ్చ అస్య స్వ
రమధీయతే । శకారంచదుస్స్పృష్టం మధ్యస్వరంతు తైత్తిరీయాః డకా
ంచ । ఇదంవిష్ణుర్విచక్రమే ఇతి । అత్ర అనభి నిధానం బహ్వృచా
ధీయతే । సాభినిధానం సయమంచ తైత్తిరీయాః । రథానాంనయే
ాః । శతచక్రంయోఽహ్యః ॥ ఇత్యాదౌ ఉదాత్త స్వరితపరాన్ జా
త్యాభినిహితక్షైప్రప్రశ్లిష్టాన్ స్వరితాన్ కంపయంతోఽధీయతెబహ్వృచాః ।
కంపయంత ఏవ తైత్తిరీయాః । రూఢనిహతాన్ కృత్వా వాజసనేయినః।
గ్ంసశ్శుచిషదిత్యాదౌ వనుస్వారమప్యనేకథాధీయతే । హంస ఇతి బ
హ్వృచాః హగ్ంస ఇతి తైత్తిరీయాః । హ(౧)స ఇతి వాజసనేయినః
ాస ఇతి ఛందోగాః । ఏవమన్యేపిభేదా విజ్ఞేయాః ॥

శ్లో॥ మంత్రోహీనస్స్వరతోవర్ణతోవా మిథ్యాప్రయుక్తో నతమర్థ
మాహ।సవాగ్వజ్రోయజమానంహినస్తి యథేంద్రశత్రుస్స్వ
రతోపరాధాత్ ॥ ఇతి ॥ ౮ ॥

మంత్రగ్రహణం శబ్దమాత్రోపలక్షణం । స్వరవర్ణాపరాధే వివక్షితార్థా
చనస్య లౌకికేష్వపిశబ్దేషు తుల్యత్వాత్ । నహిదుష్టఃశబ్దోఽర్థం ప్రత్యాయ
ితుమలం । యోఽసావివక్షితః ॥ అత ఏవ మహాభాష్యకారః । పా
రమనలంబితవాన్ । దుష్టశ్శబ్దస్స్వరతో వర్ణతోవేతి । హీనఇతి జహాతేః
ర్తరి క్తః । హీనంచాత్రవర్ణానామపాయః । తచ్చాయవ్యథనయోర ప్యుప
లక్షణం ॥

ఆహచ దోషపటలే శౌనకః । తదాయాపాయ వ్యథనానిదోషా ఇతి ।
ఆయ ఉపజనః । అపాయోలోపః । వ్యథనంవికారః । స్వరేణస్వరతః ।

వర్ణేనవర్ణతః । అత్యాకైక్ష్య ఉపసంఖ్యానాత్ స్వారవిభక్తికస్తసిః । స్వరేణ వర్ణేనవా దుష్టశ్శబ్దః వైదికోలౌకికోవా మిథ్యాప్రయుక్తః యదర్థప్రతిపాదనాయప్రయుక్తస్తతోఽర్థాంతరం స్వరవర్ణదోషాత్ప్రతిపాదయన్నాభిమతమాహేత్యర్థ ఇతి కైయటః ॥ న కేవలం తదర్థావచనం యజ్ఞకర్మణి భవతి । కింతర్హిప్రత్యవాయశ్చాధిక ఇత్యాహ । సవాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తీతి। వాగేవవజ్రో వాగ్వజ్రః। హింసకత్వాత్ । యజమానంగృహపతిం హినస్తి। తత్ర దృష్టాంతమాహ। యథేంద్రశత్రుస్స్వరతోఽపరాధాదితి । యథా ఇంద్రశత్రుశబ్దః స్వరదోషాద్యజమానం హింసితవానిత్యర్థః । ఇంద్రస్యాభిచారో వృత్రేణారబ్ధః। తత్రేన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వేతిమంత్రఊహితః । తత్రఇంద్రస్యశమయితా నాశయితా వాభవేతిక్రియాశబ్దోత్రశత్రుశబ్దఆశ్రితః । నతురూఢి శబ్దః । తదాశ్రయణేహి బహువ్రీహితత్పురుషయోరర్థాభేదః । తత్రేన్ద్రామిత్రత్వే సతి ఇన్ద్రస్యశత్రుర్భవేత్యర్థే ప్రతిపాద్యే అన్తోదాత్తః ప్రయోక్తవ్య ఆద్యుదాత్త ఋత్విజాకృత ఇత్యర్థాన్తరాభిధానాదిన్ద్రఏవ వృత్రస్య శాతయితా సంపన్న ఇతి కైయటః॥

తత్రవృత్రేణేతి హేతౌతృతీయా । ఫలమపీహ హేతుః । ఇన్ద్రస్యాభిచారోవృత్రాయ త్వష్ట్రారబ్ధఇత్యర్థః । తథాహి వాజసనేయినోఽధీయతే। సహత్వష్టాక్రుద్ధః కువిన్మేయుపహూతస్సోమమవభక్షయదితి । స్వయమేవయజ్ఞవేశసంచక్రే । సయోద్రోణకలశే సోమఃపరిశిష్టఆస । తంప్రవర్తయాంచకారేంద్ర శత్రుర్వర్ధస్వేతి । సోగ్నింప్రాప్యసంబభూవేత్యేక ఆహుః । అన్తరిక్షాద్వైసంబభూవేత్యేకఆహుః । సయదువాచేన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వేతి । తస్మాదైనమింద్రఏవజఘాన । ఇంద్రోఽభిబభూవ । అథయద్ధావక్ష్యదింద్రస్యశత్రుర్వర్ధస్వేతి । శశ్వద్ధసఏవేన్ద్ర మభ్యభవిష్యదితి ॥

కథంతర్హీదముపపద్యతే కైయటవచనం । యదాహ్యన్తోదాత్తేకర్తవ్యే ఆద్యుదాత్తఋత్విజాప్రయుక్తఇతి ॥ త్వష్టాహ్యత్రహోతాభవతి । తంప్రవర్తయాంచకారేన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వేతిశ్రుతేః ॥ తత్త్వష్టాహవనీయము

ప్రావర్తయదితి శ్రుత్యంతరాచ్చ । సత్యమధ్యగీష్టాః శ్రుతిస్మృత్యంతరాణి చ । అనభిజ్ఞాతశ్రౌతసంప్రదాయస్త్వస్య నాఘ్రాతవ్యాకరణగంధశ్చ । సోమాహరణాత్ । ణిచోదర్శనాచ్చ । సోమోహీదానీ మాహృతః । నపాకయజ్ఞోనవాహావిర్యజ్ఞః । కుతఇదంవిజ్ఞాయతె । త్వష్టాహతపుత్రోపీంద్రగ్ం సోమమాహరదిత్యుపక్రమెదర్శనాత్ । తత్రహిషోడశఋత్విజః । తేషామధ్వర్యురేవప్రాయశః కర్మకర్తాభవతి ॥

అహాచాపస్తంబః ॥ అనాదెశేధ్వర్యుంకర్తారంప్రతీయాదితి । సపరిశిష్టంసోమంహోతుంప్రవవృతె । తంత్వష్టాప్రయుయుజె । హోతుంప్రవర్తస్వేతి । ఆవహనీయముపప్రవర్తయాంచకార । ఇతిణిచఃప్రెరణాద్యర్థస్య దర్శనాచ్చ । తస్మాదుపపద్యతెతరాంకైయటవచనం । అంతోదాత్తేకర్తవ్యె ఆద్యుదాత్త ఋత్విజాప్రయుక్తఇతి । ఏవంయజ్ఞకర్మణిస్వరవర్ణాపరాధాత్ ప్రత్యవాయోయజమానస్యదర్శితః ॥

శ్లో॥ అనక్షరమనాయుష్యం విస్వరంవ్యాధిపీడితం ।
అక్షతాశ్శస్త్రరూపెణవజ్రంపతతిమస్తకె ॥ ౫ ॥

అనక్షరమనభివ్యక్తాక్షరం బ్రహ్మఅనాయుష్యం ఆయుషెహితంన భవతి । కస్య । అశాస్యమానస్య । కథంవిజ్ఞాయతె । అక్షతసంయోగాత్ అక్షతాహ్యశాస్యమానేనసంయుజ్యంతె । విస్వరంవిరుద్ధస్వరం బ్రహ్మవ్యాధిపీడితం । రోగార్తికరం । అక్షతాశ్శస్త్రరూపేణ అక్షతా అభిమంత్ర్యప్రయుక్తాశ్శస్త్రరూపేణశస్త్రరూపాభవంతి । ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్ । ప్రాతిపదికార్థమాత్రెతృతీయా । నకెవలమెతావత్ । వజ్రంపతతిమస్తకె । వజ్రశ్చెంద్రప్రయుక్తః తస్యశిరసిపతతి । కస్య । యస్యాశాస్తె । వజ్రశబ్దోరశ్మ్యాదిః ॥ అనక్షర మనాయుష్యమితి కెచిత్పఠంతి ॥ తత్రావగతాక్షరమిత్యర్థః । సకంధ్వాదిత్వాత్పరరూపం । ద్రష్టవ్యం ॥

శ్లో॥ హస్తహీనంతుయోధీతెస్వరవర్ణవివర్జితం ।
ఋగ్యజుస్సామభిర్దగ్ధోవియోనిమధినచ్ఛతీతి ॥ ౬ ॥

హస్తహీనం హస్తస్వరవిన్యాసరహితం । స్వరవర్ణవివర్జితం చేతిద్వయం క్రియావిశేషణం । యోధీతే । కిం । వేదం । ఇదంచోత్తరశ్లోకాదాకృష్యతే । ద్విజస్సఋగ్యజుస్సామభిర్దగ్ధః దగ్ధపటవత్కార్యాణ్యసమర్థః । వియోనింవి ప్రతిషిద్ధాంశ్వసూకరగర్దభచండాలాదియోనిమధిగచ్ఛతి జన్మాంతరేష్విత్యర్థః । తత్రనియతపాదావసానాఋచః । అనియతపాదావసానం యజుః । గీతివిశిష్టంసామ । ఇతిశంకరః । అథర్వణోపి వేదః ప్రాయఃఋగ్రూపఏవ ॥ తస్మాత్తత్రాపిస్వరవర్ణాద్యపరాధః పరిహర్తవ్యః । ప్రత్యవాయస్య తుల్యత్వాత్ ॥ ఏవంస్వరవర్ణాపరాధాదధ్యేతుః ప్రత్యవాయఉక్తః ॥

శ్లో॥ హస్తేనవేదంయోధీతేస్వరవర్ణార్థసంయుతం ।
ఋగ్యజుస్సామభిః పూతోబ్రహ్మలోకేమహీయతే॥ ఇతి॥ ౭॥

స్వరవర్ణార్థ సంయుతం స్వరవర్ణార్థజ్ఞానైః సంయుతం సమ్మిశ్రితమితి క్రియావిశేషణం హస్తేనహస్తస్వర విన్యాసేనయో వేదమధీతేసుతీర్థాత్సః ఋగ్యజుస్సామభిః పూతఃబ్రహ్మలోకే మహీయతే । వ్యాఖ్యాతః ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే
దశమః ఖండః.

అథ ఏకాదశః ఖండః,

అథాస్యాచార్యపారంపర్యమనుసంధానార్థమాహ ॥

శ్లో॥ శంకరశ్శాంకరీంప్రాదాద్దాక్షీపుత్రాయధీమతే । వాఙ్మ
యేభ్యస్సమాహృత్య దేవీంవాచమితిస్థితిః॥ ఇతి॥ ౧ ॥

శంసుఖంనిరతిశయంకరోతీతి శఙ్కరఃపరమేష్ఠీ ॥ తస్మాదాగతాంశాంకరీమిమాంవ్యాఖ్యాతాందేవీం ద్యోతమానాంవాచంవాగుచ్చారణ విధానాత్మికాంశిక్షాం శంకరోరుద్రః దాక్షీపుత్రాయపాణినయేప్రాదాత్ ప్రథమం దత్తవాన్ ॥ తతశ్చాన్యేభ్యోపీతిగమ్యతే । కింకృత్వా ? వాఙ్మయేభ్యస్సమాహృత్య । వాఙ్మయేభ్యశ్శబ్దరూపేభ్యోవేదేభ్యః సమాహృత్యసంగృహ్య॥

తథా చైతరేతయా అధీయతే ॥

తైత్తిరీయాశ్చాధీయతే । శీక్షాం వ్యాఖ్యాస్యామః ॥ వర్ణ
స్స్వరః । మాత్రాబలం । సామసన్తానః । ఇత్యుక్తశ్శీక్షా
ధ్యాయః ॥ ఇతి ॥

ఛన్దోగాశ్చాధీయతే ॥ అగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః ప్రజాపతేర్నిరుక్త
స్సోమస్యమృదుశ్లక్ష్ణంవాయోశ్శ్లక్ష్ణం బలవదింద్రస్యక్రౌంచం బృహస్పతే
రపధ్వాంతంవరుణస్యతాన్సర్వానేవోపసేవేతవారుణంత్వేవ వర్జయేత్ ।
సర్వేస్వరా ఇంద్రస్యాత్మానః సర్వఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః సర్వేస్ప
ర్శామృత్యోరాత్మానః । సర్వేస్వరాఘోషవంతో బలవంతోవక్తవ్యాః ।
సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతావక్తవ్యాః । సర్వేస్పర్శాలేశేనా
నభినిహితావక్తవ్యాః ॥ ఇతి ॥

న కేవలమిమాంశిక్షామేవాధీయతే । కింతర్హి । అన్యాన్యప్యంగాని । త
ద్యథా । యత్పర్ణశాఖయావత్సానపాకరోతి । ఇత్యాది । క
ల్పోతఊర్ధ్వంయాదిబలిగంహారేదిత్యాదిచ కల్పః । యద్ఘ్రాఇ
త్యపతత్ । తద్ఘర్మస్యఘర్మత్వం । ఇతినిరుక్తం । యత్పుణ్యం నక్ష
త్రమిత్యాదిజ్యోతిషం । అష్టాక్షరాగాయత్రీత్యాదిఛందః । కోధాతుః కః
ప్రత్యయః కింప్రాతిపదికమిత్యాదివ్యాకరణం । ఏవమాచార్యపారంపర్యం
జ్ఞాతవ్యమభ్యుదయమిచ్ఛద్భిరితిపూర్వేషాంస్థితిర్మర్యాదాభవతి ॥

శ్లో॥ యేనాక్షర సమామ్నాయ మధిగమ్య మహేశ్వరాత్ ।
కృత్స్నంవ్యాకరణంప్రోక్తంతస్మైపాణినయేనమః॥ ౨॥

సమామ్నాయతేసమభ్యస్యత ఇతిసమామ్నాయః । వేదః । సఇవబ్రహ్మ

ప్రతిపాదకత్వాదయం వర్ణరాశిరపిసమామ్నాయః । అక్షరాణాంసమామ్నా
యః అక్షరసమామ్నాయః । తమిమం చతుర్దశసూత్ర్యాత్మకం మహేశ్వరా
త్ మహతః ఈశ్వరాదధిగమ్యప్రాప్య అధీత్యేత్యేతత్ ॥ యేన ఋషిణాకృ
త్స్నంధాతుగణ లిఙ్గానుశాసనయుక్తం వ్యాకరణం నామవేదాంగం ప్రో
క్తంప్రకాశితంకృతంవాతస్మై పాణినయేనమః॥

కృత్స్నగ్రహణానుపపత్తిః నిరుక్తస్యాప్రవచనాత్ । కృత్స్నగ్రహణం
నోపపద్యతే । కింకారణం । నిరుక్తస్యాప్రవచనాత్ । నిరుక్తం హినప్రో
చ్యతే । నహ్యంతరేణనిరుక్తంవ్యాకరణం కృత్స్నంభవతి । కుతః । అర్థాన
భిజ్ఞానేస్వరసంస్కారానవధారణాత్ । అర్థశాస్త్రంచనిరుక్తం । యథా
హయాస్కః । అథాపీదమంతరేణమంత్రేష్వర్థప్రత్యయోనభవతి । అర్థమ
ప్రతియతోనాత్యంతం స్వరసంస్కారోద్దేశస్తదిదంవిద్యాస్థానం వ్యాకరణ
స్యకార్త్స్న్యమితి ॥ కరోతీతి శేషః । వ్యాకరణస్యకృత్స్నభావం నిరు
క్తంకరోతీత్యర్థః । కృత్స్నభావః పూర్ణతాతస్మాదనిరుక్తంవ్యాకరణమకృ
త్స్నమేవేతి చేన్నైషదోషః॥

ఆపేక్షికాణామన్యతోగ్రహణాత్ ।పాదాదివత్ । యద్యప్యర్థ ఆపేక్ష్య
తే । తథాపిశాస్త్రాంతరసిద్ధఏవనిమిత్తతయాశ్రీయతే । కథం। పాదాదివత్ ।
నహిసోచిల్లోపేచేత్పాదపూరణమిత్యత్రలోపేవిధీయమానే పాదస్యాపిలక్ష
ణంక్రియతే । సతుశాస్త్రాంతరేణసిద్ధఇహనిమిత్తతయాశ్రీయతే । పాదశ్చ
తుర్భాగఇతి । నచఋతోరణ్ప్రత్యయేవిధీయమానే ఋతులక్షణం క్రియతే ।
ద్వౌమాసావృతురితి । నచశతమానసహస్రవింశతికాదణ్ప్రత్యయే విధీయమా
నేసహస్రస్యలక్షణంక్రియతే । దశశతానిసహస్రంభవంతీతి॥

శ్లో॥యేనధౌతాగిరఃపుంసాంవిమలైశ్శబ్దవారిభిః ।
తమశ్చాజ్ఞానజంభిన్నంతస్మైపాణినయేనమః ॥ ౩ ॥

శబ్దాఃవారిణీవశోధకత్వాచ్ఛబ్దవారీణి । తైర్విమలైరకలుషైరనపభ్రం
శైశ్చపుంసాంనరాణాంగిరస్సూచ ఇవయేన ఋషిణాధౌతాశ్శోధితాః । న
న్వేకస్యకర్మకరణభావానుపపత్తిః । యాఏవగిరస్తఏవశబ్దాః । యఏవచశ

ద్ధాస్తా ఏవగిరః తేషామభిన్నానాం సతాంకర్మకరణ భావో నోపపద్యతే ।
గిరశ్శబ్దవారిభిరితి । నహివారిభిరేవవారీపిధావ్యంతే । స్రుగ్భిర్స్రుచః ।

నైషదోషః । గిరిత్యాస్యోపాదానాత్ । గిరిత్యాస్యంగృహ్యతే । గీర్య
తేనిగీర్యతేఽన్నమనయేతి । గీర్యంతేఉద్గీర్యంతె శబ్దాఅనయేతివా । బహు
వచనంచపుంబాహుళ్యాదుపపద్యతే । ప్రకృతిప్రత్యయాభి ధానాద్వా ।
అథవా సంతుగిరఏవగిరః। శబ్దగ్రహణంతుప్రకృతి ప్రత్యయాగమా దేశస్వర
సంస్కారా దీనభిధత్తే ॥ ఏతైర్హిగిరోద్ధాతాః । తస్మాదుక్తం ధాతాగిరః
శబ్దవారిభిరితి । కించ । తమశ్చాజ్ఞానజంభిన్నం ।-యేనేతివిమలైః శ్శబ్దవారి
భిరితిచానువర్తతే ।విమలైః బ్రహ్మప్రతిపాదకతయా సంసారబీజభూతాజ్ఞాన
నిబర్హణైః । అతఏవశబ్దవారిభిః । వారివచ్ఛోధనైః । శబ్దారంభకైర్వర్ణై
రక్షరసమామ్నాయేనేత్యేతత్ । అజ్ఞానజం । అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిరజ్ఞానం
తస్మాజ్జాతంతమఃతమ ఇవదృక్ప్రతిరోధాయకత్వ సామాన్యాత్తమః సంసారః।
భిన్నం ॥ కిరణైరివాదిత్యేనబాహ్యాంతమః । తస్మైపాణినయేనమః॥

ఆహచైవంనందీశ్వరః । నృత్తావసానెనటరాజ రాజోననాదఢక్కాంనవ
పంచవారం । ఉద్ధర్తుకామస్సన కాదిసిద్ధానేతద్విమర్శే శివసూత్రజాలం ।
బ్రహ్మప్రతిపాదకతయాజగన్మంగళం సూత్రజాలమిత్యర్థః । అన్యథాస్వయం
ప్రభాతసకలవేదానాంసనకాదీనామనే నోద్ధరణవచనమయుక్తంస్యాత్ ॥

ఆహచపతంజలిః । సోఽయమక్షరసమామ్నాయః పుష్పిత ఫలితశ్చంద్ర
తారాదివత్ప్రతిమండితో వేదితవ్యోబ్రహ్మరాశిః । సర్వవేదపుణ్యఫలావాప్తి
శ్చాస్యజ్ఞానేభవతి । మాతాపితరౌచాస్యస్వర్గేలోకె మహీయెతెఇతి ॥

ఆహచశాకటాయనః । ఋక్తన్త్రవ్యాకరణె । ఇదమక్షరచ్ఛందోవర్ణశస్స
మనుక్రాన్తం । యథా । ఆచార్యాఊచుః । బ్రహ్మాబృహస్పతయె ప్రోవాచ
బృహస్పతిరింద్రాయెంద్రోభరద్వాజాయ భరద్వాజఋషిభ్య ఋషయోబ్రా
హ్మణేభ్యస్తం ఖల్విమమక్షరసమామ్నాయమిత్యాచక్షతె నభుక్త్వానక్తం
బ్రూయాద్బ్రహ్మరాశిరితి ॥

శ్లో॥ అజ్ఞానాన్ధస్యలోకస్యజ్ఞానాంజనశలాకయా ।
చక్షుర్నిమీలితంయేనతస్మైపాణినయేనమః ॥ ౪ ॥

అజ్ఞానేనాన్ధస్య ఆత్మానాత్మవివేచనా సమర్థస్యలోకస్య వస్తుతో దర్శన సమర్థస్య జనస్య చక్షుః దివ్యచక్షుశ్శబ్దం మనః । యేనఋషిణా జ్ఞానం ఆత్మానాత్మవివేకదర్శనంతదేవాంజనంతచ్ఛిరస్క యాశలాక యాక్షురసమామ్నాయరూపయా ఽక్షరపఙ్క్త్యేత్యేతత్ । ఉన్మీలితం వికాసితంతస్మై పాణినయే నమః । కేషుచిత్పుస్తకేష్వయం శ్లోకో న దృశ్యతే ॥

అథైతస్యాశ్శిక్షాయా అధ్యయనేఇహాముత్రచఫలవిశేషమాహ ॥

శ్లో॥ త్రినయనమభిముఖ నిస్సృతామిమాంయఇహపఠేత్ప్రయతస్సదాద్విజః। సభవతిధనధాన్యపశుపుత్రకీర్తిమాన్ సుఖమతులంచసమశ్నుతేదివీతిదివీతి ॥ ౫ ॥

త్రీణినయనానియస్యసః త్రినయనోరుద్రస్తమభిలక్ష్య త్రినయనమభీత్యక్షరాతిరేక ఆర్షః । ముఖనిస్సృతాంబ్రహ్మణఆస్యాన్నిర్గతామిమాం శిక్షాంయః ద్విజః ద్విర్జాతః పితృత ఆచార్యతశ్చ బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్యానామన్యతమః నతుశూద్రః। సంకీర్ణోవా। ప్రయతః శుద్ధస్సన్ పఠేత్ । అధీయీత । సః అధ్యేతా । ఇహలోకేధనధాన్యపశుపుత్రకీర్తిమాన్ భవతి. ధనందక్షిణార్థంద్రవ్యం। ధాన్యంచరుపురోడాశాద్యర్థం వ్రీహియవాది । పశవః ఆజ్యసాన్నాయ్యాద్యర్థాః । గో ఽజా ఽవిప్రభృతయః । పుత్రాః పిండదాతారః । పత్నీచాజ్యావేక్షణాద్యర్థా ఽతఏవపుత్రగ్రహణాల్లభ్యతే । కీర్తిః అన్నదాననిమిత్తాత్రిషులోకేషుఖ్యాతిః । ఏతైర్యుక్తో భవతి । సుఖమతులంచసమశ్నుతేదివీతి । దివిద్యోతమానే పరలోకే అతులంనిరతిశయంసుఖం ఆనందంచసమశ్నుతే । దారపుత్రపౌత్రాదిభిః సంభూయాశ్నుతే ప్రాప్నోతి । ఇతికరణంగ్రంథసమాప్త్యర్థం ॥ దివీత్యభ్యాసశ్చ॥

పుత్రో లక్ష్మీకృష్ణయోః పుణ్యనామ్నార్భారద్వాజో[illegible]నస్తైత్తిరీయః ॥
శిక్షాంవ్యాఖ్యత్పాణినీయామధ్యైవంప్రాహుర్విప్రాయంషడంగజ్ఞమార్యాః ॥
అథకృత్స్నం ॥

ఇమామధ్యైష్టయః శిక్షాంకాశికాద్వీరరాఘవాత్ । వేంకటేశాచ్ఛ్వాధూలాత్కృత్స్నంవ్యాకరణంచయః ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిక్షాభాష్యే
ఏకాదశః ఖండః

సన్నివేశానుపపత్తిర్వర్ణానాంతుల్యత్వాదితిచేన్న॥ యోఽయమకారప్రభృతి హకారాంతోవర్ణక్రమః । లోకేనియమేనదృష్టః । నాసావుపపద్యతే । కింకారణం । తుల్యత్వాత్ । సర్వేహివర్ణా స్తుల్యావాయునాభి వ్యక్తాఆస్య ప్రభవాశ్చ । అంగాంగిభావాత్ । నైషదోషః । కింకారణం । అంగాంగిభావాత్ । అంగానివ్యంజనాని । అంగినశ్చస్వరాః ॥

తథాహశౌనకః । అనుస్వారోవ్యంజనంచాక్షరాంగమితి । తస్మాదంగిత్వేన ఉపజీవ్యంత ఇతి । స్వరాఃపురస్తాన్నివిష్టాః । తతఃపశ్చాద్వ్యంజనాని । తత్రచప్రయత్నతారతమ్యాత్॥

యథా । సమ్యక్స్పృష్టాఃస్పర్శాః ఈషత్స్పృష్టాఅంతస్థాః । వివృతాశ్శల ఇత్యేవంస్పర్శనతారతమ్యాత్ క్రమేణనివిష్టాః ॥ తత్రచాంతర్బహిః స్థానత్వాత్ ॥

యథా । జిహ్వామూలస్థానః కవర్గః । తాలుస్థానశ్చవర్గః । మూర్ధస్థానష్టవర్గః । దంతస్థానస్తవర్గః । ఓష్ఠస్థానఃపవర్గః । తానిచజిహ్వామూలతాలుమూలదంతోష్ఠస్థానాని ఉత్తరోత్తరంబాహ్యానీతి తత్రత్యావర్గాః క్రమేణ నివిష్టాః । తథాంతస్థాః । తథోష్మాణః । తత్రహకారఓష్ఠస్థానోఽపిభవతి । ఉదయస్వరాదిసస్థానోహకార ఏకేషామితికుమారవచనాత్ ॥ తథాకారాదయఃపంచ । తథాసంధ్యక్షరాణి । నన్వేవంబుఇవర్ణాభ్యాం పరముకా

రోనివేష్టుంయుక్తః । ఓష్ఠ్యత్వాత్ ॥ సత్యం । అంశాంతరాభావాత్ ॥ నహ్యుకారేంశాంతరమస్తి॥

యథా ॥ ఋ ఌవర్ణయోరేఫాంశో లకారాంశశ్చ । తస్మాదకారేకారాభ్యాంపరంనివిష్టః । ద్వ్యంశత్వాచ్చ ఋఌవర్ణౌపరౌ । ద్వ్యంశౌహి ఋఌవరౌ । ద్వ్యంశానిచసంధ్యక్షరాణి । తస్మాత్సంధ్యక్షరసామాన్యాద్ధ్రస్వదీర్ఘప్లుతవత్త్వాచ్చ ఉకారైకారయోర్మధ్యే నివిష్టా । అంఅః ఇత్యనుస్వారవిసర్జనీయౌచ । స్వరోపజీవిత్వాత్తేభ్యః పరంనివిష్టౌ ॥ తత్రచన్యూనాధికానుపదానత్వాత్॥

యథా । పంచమోహివర్గ ఈషన్నాదోఽనునాసికశ్చేత్యనుప్రదానాధిక్యాత్పశ్చాన్నివిష్టః । నాదవత్త్వసామాన్యాత్తతః పూర్వౌతృతీయచతుర్థౌ పారిశేష్యాత్తతః పూర్వౌప్రథమద్వితీయౌ । తత్రచ ఋ ఌవర్ణవద్వ్యంశతయాద్వితీయచతుర్థౌ ప్రథమతృతీయాభ్యాంపరంనివిష్టౌ॥

ననుకథంద్వితీయచతుర్థౌద్వ్యంశౌ ॥ శృణుతావత్సమాహితః । ద్వయేఖలువర్ణాఃపురస్తాజ్జాతాః। కే। ప్రథమాస్తృతీయాశ్చ । తేఊష్మయుక్తాః ద్వితీయచతుర్థాభవంతి ॥

తథాహశౌనకః। సోష్మణాంసోష్మతామూష్మణాహుఃసస్థానేనఘోషిణాం ఘోషిణైవేతి । తద్యథా । కకారస్సస్థానేన జిహ్వామూలీయేనయుక్తః ఖకారఃభవతి । చకారస్సస్థానేనోష్మణాశకారేణయుక్తఃఛకారః । తకారస్సస్థానేనోష్మణాసకారేణయుక్తఃథకారః। పకారస్సస్థానేనఊష్మణాఉపధ్మానీయేనయుక్తఃఫకారః । గజడదబాఃహకారేణయుక్తాః ఘఝఢధభాభవంలి । ఏవంవర్ణానాంసన్నివేశః ఉపపద్యతే॥

ఇతి వర్ణసంనివేశః.

హరిః ఓం.